Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'
30 CP 94(497.1)
KONJHODŽIĆ M.
Krvavim tragovi
600000140
COBISS

UD KONJHODŽIĆ

Krvavim tragovima talijanskih fašista

ZAGREB 1945.
I Z D A N J E
„VJESNIKA"

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

а/ 140
94(497.1)"1942/1943"

NASLOVNU STRANICU I CRTEŽE U TEKSTU

IZRADIO AKADEMSKI SLIKAR

ZLATKO PRICA

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

MAHMUD KONJHODŽIĆ

Krvavim tragovima talijanskih fašista

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
Бр. 18.502
Струка 94042 (497.1)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
Бр. 9738
Одељење Струка

ZAGREB 1945.

IZDANJE „VJESNIKA"

TISAK „ŠTAMPARIJE VJESNIK" U ZAGREBU

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЖИЧКОВАЦ

NAŠA JE ZEMLJA STRAHOVITO OPUSTOŠENA I OPLJAČKANA. GLAVNI KRIVCI ZA TO PUSTOŠENJE SU NJEMAČKA I ITALIJA ONI NAM DO SADA NISU NIŠTA VRATILI ZA ONO ŠTO SU IZVEZLI I OPLJAČKALI IZ NAŠE ZEMLJE, A KAMO LI NADOKNADILI UČINJENU RATNU ŠTETU. JEDINO JE DO SADA MAĐARSKA NA RAČUN SEDAMDESET MILIONA DOLARA REPARACIJA, KOLIKO JE PRIPALO JUGOSLAVIJI, POČELA IZVRŠAVATI SVOJE OBAVEZE PREMA NAMA. OPĆA CIFRA SVEUKUPNE ŠTETE KOJU JE PRETRPJELA JUGOSLAVIJA U TOKU OVOGA RATA PROCIJENJENA JE NA ŠEZDESET I JEDNU MILIJARDU DOLARA. RAZUMIJE SE DA JEDAN DOBAR DIO OD TOGA OSIM NA NJEMAČKU OTPADA I NA ITALIJU, I BAŠ ZBOG TOGA MORA ČOVJEK DA SE IZNENAĐUJE NA DRSKOST ONIH REAKCIONARNIH ELEMENATA U ITALIJI KOJI SE DANAS IZ KRIVCA PRETVARAJU U TUŽITELJA I KLEVETNIKA NAŠIH NARODA, KOJIMA SU BAŠ ONI ZADALI TOLIKO ZLA I PUSTOŠENJA. MI SMO NA ČISTU S TIME DA ONE DESETINE HILJADA NAŠIH ŽENA, DJECE I LJUDI POKLANIH I POSTRIJELJANIH OD TALIJANSKIH FAŠISTA U SLOVENIJI, DALMACIJI, CRNOJ GORI, HERCEGOVINI, LICI I TAKO DALJE NIKAD VIŠE NE MOGU BITI NADOKNAĐENI, ALI ONA POPALJENA SELA I RAZORENI GRADOVI I SVE ONO ŠTO JE OPLJAČKANO U TIM KRAJEVIMA MORA BITI NADOKNAĐENO NA TERET TIH REAKCIONARA, A ZA TO TREBA DA SE POBRINE TALIJANSKI NAROD

MARŠAL TITO

(u svom ekspozeu na III. zasjedanju AVNOJ-a
7. kolovoza 1945. u Beogradu)

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

TEŠKI UTISCI S HRVATSKOG PRIMORJA JESENI 1943

U jesen 1943., u časovima sloma talijanskog fašizma svuda su se na Hrvatskom Primorju ljudi sjećali lakog nadiranja fašističkih ugnjetača u našu domovinu. I ako nije bilo borbi, fašisti su htjeli da ih prikažu svijetu. U Bakru su oni na srušenu tvornicu cementa napravili »napad« i to su snimali za film. Tako su radili i u mnogim drugim mjestima.

I »kraljevci« i »crne košulje« jednako su crni

Oficiri kraljevske vojske i crnih košulja bili su uvijek naduveni. Iskićeni medaljama i ordenima, tim nagradama za zločine i pljačku, oni su se slatkorječivo hvalisali svojim kitnjastim

Jedinice redovne talijanske vojske napuštaju naše selo u plamenu (snimak nađen kod ubijenog talijanskog vojnika)

jezikom. Vojnici su — i oni s perjanicama i oni bez njih — bili bahati i surovi »junačine« u provođenju sile i terora nad nezaštićenim i mirnim stanovništvom, a kukavice u borbama. Talijani su zaveli vlast nasilja i vršljali po svojoj volji našom zemljom. Dok je naša nejač cvilila, u našoj domovini orila se pjesma fašističkih tuđina. Oni su na naš račun slavili fašistički pir i priređivali bogate gozbe, dok je naša sirotinja gladovala.

Kakav su oni režim zaveli? Trebalo bi napisati mnogo knjiga, da bi se sve o tomu moglo iznijeti. Podaci o kojima se ovdje radi samo su jedan letimičan pogled, u jednom jedinom času, u času sloma fašizma.

Ljudi na Hrvatskom Primorju, sav narod, ukazivali su, kao na najpodliju laž, na tvrđenja, da su komande i vojnici talijanske redovne vojske — »kraljevci« — bili u svojim postupcima blaži nego »crne košulje« — fašisti. Ne, nikako! Teror, vršen nad našim ljudima, bio je nečuven. Ubijanja, bez optužbe, bez istrage, bez osude, bila su svakodnevna. Hapšeno je, mučeno i odvedeno u logore bezbroj ljudi. Samo iz Primorja hiljade naših građana, žena, nejačadi i staraca otjerani su u logore. Ljudi su odvođeni s oranja i košnje, s rada, sa spavanja, iza ručka. A sve su to radili i fašisti i njihova braća — kraljevski generali i vojnici.

Talijanski koncentracioni logori pod komandom redovne vojske

Usamljeni otoci i mnogi gradovi i sela Italije bili su naprosto posuti koncentracionim logorima. Naši ljudi, kolona za kolonom, prolazili su kroz kiše metaka i kroz šume batina. Bile su to kolone naših boraca i rodoljuba, naših najboljih sinova, naših junačkih žena, naše sitne, nedužne dječice. Bile su to kolone naših sijedih djedova i baka, koje su zločinci, pod starost, podvrgavali strahovitim mukama. Svi oni su doživjeli gorku sudbinu. Na mučeničkim stazama, koje su izgradili talijanski kraljevski fašisti, susretali su oni smrt, glad, batine, bolest, besramne, neljudske postupke i nečuvena poniženja. Oni su bili predani na milost i nemilost ljudima — zvijerima. Njihov život je mogao uništiti svatko. Ogroman broj njih ostavili su nas za-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Povratak iz pljačke

uvijek. Postali su žrtve krvožedne fašističke milicije ili divljačkih grubih karabinijera-žandarma i redovne kraljevske armije. Svima logorima, u kojima su mučeni naši rodoljubi upravljala je talijanska redovna vojska.

Nacionalno ugnjetavanje i ekonomsko uništavanje

Na Hrvatskom Primorju, kao i Dalmaciji, svuda gdje su talijanski fašisti stigli, zaveden je najkrvaviji sistem nacionalnog ugnjetavanja. Silom su fašisti htjeli potalijančiti cijele kra-

jeve silom su uveli talijanski jezik na ulici i u školi, ukinuli su sve slobode, pogazili su pravo privatnog vlasništva, oduzimali su pravo prehrane, zabranili su slušanje radio-vijesti. Zaveli su silom fašistički odgoj djece. Djecu su nemilosrdno tukli, jer su i ona odbijala da se pokore njihovoj sili.

Ekonomsko uništenje zauzelo je ogromne razmjere. Fašisti su svojatali našu zemlju i izvozili su naša bogatstva: drvo, rude, stoku, kožu, vunu. Oni su imali široki državni pljačkaški plan za bezdušnu eksploataciju bogatstava naše domovine. Samo naš ogorčen otpor i borba onemogućili su izvršenje toga plana do kraja.

U svima krajevima pa i u Hrvatskom Primorju zaveli su oni režim obične hajdučije. Ni jedan njihov vojnik nikad nije odilazio u naša sela bez torbe, nije potjerao mulu, ako joj s obadvije strane nisu bile pune vreće pljačke. Volovi, janjci, pijetlovi, kokoši i mačke jednako su stradali od proždrljivih fašista. Osim toga novac, dragocjenosti, stoka, vuna, maslo, sir, vino i rakija bili su najdraži predmeti pljačke. Ni jedan naš čovjek nije bio gospodar u svojoj kući. Fašisti su upadali u kuće građana i seljaka i uzimali što su htjeli. U vinogradima su seljaci stalno nalazili grupe fašista koji su krali grožđe i voće. Oni su bezdušno uništavali vinograde, voćke i ograde. Lijepe primorske šumice su skoro sve uništili. Nije se moglo zamisliti grabežljivijih zvijeri od talijanskih fašista i kraljevskih vojnika!

Štete koje su oni nanijeli našoj privredi, našem seoskom gospodarstvu, našem narodu uopće — ogromne su. Vidjet će, kad budu plaćali.

Garnizoni, bodljikava žica i bunkeri

Fašisti su, odmah u početku, dovukli znatne vojne snage, da zaštite sami sebe i svoju pljačku. U svakom kotaru bilo je po par hiljada vojnika. Na primjer: Na Krku preko dvije hiljade, na Rabu oko tri hiljade, u Novom dvije hiljade, u Kraljevici jednu do dvije hiljade. Potražili su tada fašisti sebi i sluge pa su ih i našli. Četnici su im se stavili pod okrilje i u službu kao i ustaše. Šačica tih izdajnika i slugana, pasje sjeme kralja Petra i njegovih generala i ministara — bjegunaca, kao

i ustaše — emigranti, koje je također odgojila kraljevina Italija, učinili su znatne i krvave usluge fašistima. Primali su za to izdajničke srebrenjake, hiljade kruhova i sanduka marmelade, a uz to oružje i metke, kojima su ubijali goloruk narod.

Pored ubijanja i pljačke fašisti su ozbiljno radili još jedan posao. Počeli su graditi tvrđave i bunkere, kopati rovove, utvrđivati se. Nije bilo zida ni suhozidine, nije bilo brežuljka ni čuke, skoro nije bilo mjesta, koje oni nisu obziđavali i gdje nisu izgradili utvrđenja. Milione tona kamena i cementa utrošili su oni da okuju našu domovinu bunkerima i tvrđavskim zidovima. Milione kilometara bodljikave žice oni su isprepleli u bezbrojne redove i okružili naše gradove i sela. Pregradili su ceste i minirali prolaze. Postavili su straže. Htjeli su osigurati svoju hajdučiju. Ali time su sami sebe fašisti stegli bodljikavom žicom. Žica je postala njihov politički znak i pojam.

Za svakog njihova novog pomagača, našeg izdajicu, narod je govorio: »Otišao u žicu«.

Fašističke zvijeri su same sebi plele i isplele krletke od bodljikave žice.

Sve ove fašističke utvrde i ograde izgledale su jadno u časovima sloma. Njihova nedjela, popaljene kuće i crne zidine, znaci njihovog zločinačkog djelovanja, stršili su svuda. A i znaci sloma i jadnog svršetka bili su svuda vidljivi.

Vidio sam tada kako građani Crikvenice, Novog i drugih mjesta krampama i čekićima ruše i razbijaju fašističke bunkere i prepreke na cestama, kako raskidaju ograde od bodljikave žice. Oni su tada razgrađivali i rušili jedno krilo trošne zgrade fašističkog »novog poretka«, oni su tada uništavali znake robovanja i terora, znake sramotne rimske »kulture«, kojom su fašisti nas htjeli »usrećiti«.

Svaki život ćemo osvetiti!

Svuda i na svakom mjestu na Primorju, uz borbenost, izbijala je mržnja i gnjev protiv porobljivača.

Naši ljudi, koji su se u dugim kolonama, izmučeni, vraćali iz koncentracionih logora iz Italije, vapili su za osvetom. To smo čitali na njihovim ispijenim licima. Grobovi mučenika u

primorskom kršu, u grobljima i vinogradima, potsjećali su na našu dužnost da se po pravdi moraju kazniti krivci i ubojice. Svaki čovjek, žena, dijete, svi koje susrećete, kao da dovikuju:

»Ubojice! Čujte nas tamo preko mora! Osvetit ćemo teško svaki život! Platit ćete svi, krvnici! Tražit ćemo vas i naći ćemo vas u vašim brlozima i jazbinama! Nikakvi zaštitnici ne će vas spasiti!«

Iako su ogromne, ipak nisu neprocjenjive materijalne štete koje su Talijani nama učinili pljačkom i uništavanjem. Ništa neće biti zaboravljeno. Sve je zapisano. Zapisan je svaki kovčeg, koji su pljačkaši odvezli u Italiju. Zapisana je svaka izgorjela kuća, svaki odvezeni vagon drveta, svaka porušena štala, svaka oteta krava hraniteljica. Sve se to može i dade procijeniti. Pljačkaši, palikuće i otimači kao i sav njihov rod, platit će nam svaku i posljednju paru!...

STOTINE HILJADA NAŠIH DOMORODACA MUČENO JE I UBIJANO U TALIJANSKIM LOGORIMA

U Senju, na Rabu, u Novom, Crikvenici i ostalim mjestima Primorja susretao sam na cestama čitave kolone naših sunarodnjaka. Vidio sam pune brodiće kako plove prema obali. Ali bili su to ljudi izmučeni do kraja. Ispijena i blijeda lica, mršavi i iznemogli, često su na cestama zastajali, da se odmore.

Prema slobodnoj domovini...

To su bivši zatočenici, naši domorotci, koje su fašističke krvopije odveli u svoje koncentracione logore.

Poslije raspuštanja logora, 13. rujna 1943., oni su, u većini pješke, krenuli kroz Italiju. Talijanske radne mase u selima, u krajevima kud su prolazili, suprotno od postupka fašista, spontano i dobre volje dočekale su lijepo naše mučenike i pomogle im da lakše prođu, da se nahrane i da izbjegnu njemačke bande, koje su krstarile Italijom. Vidjelo se i po tomu da talijanski narod osuđuje svoje zločince.

U Istri naši rodoljubi i borci dočekani su bratski. Naš narod im je iznosio na ulice pred svaku kuću hranu, piće, voće, sve što je najbolje imao. Isto tako i u Primorju, gdje su, pored toga, još i narodno-oslobodilački odbori i naša vojska organizirali za njih kuhinje i pružali im svaku pomoć.

Svjedočanstva o konclogorima

Svi sposobni borci javili su se odmah u prve istarske i primorske partizanske jedinice.

Razgovarao sam sa znatnim brojem tih naših stradalnika. Oni su iznosili svoje teške utiske iz mnogih logora i s putovanja prema slobodnoj domovini.

Sakupljeni podaci uzeti su od mnogih bivših zatočenika, koje sam susreo na povratku iz logora. Sve su to bili ozbiljni i pošteni ljudi i žene. Njihova kazivanja su vjerodostojna i istinita. Njihova svjedočanstva mogu poslužiti i kao dragocjeni dokumenti i kao teške optužbe protiv fašističkih krvnika i kraljevskih banditskih oficira.

Prema fašističkim izvorima, u talijanskim koncentracionim logorima — »campo concentramenti« — i tamnicama — »casa penale« — mučeno je stotinu i dvadeset hiljada naših sunarodnjaka. Međutim ovaj broj je lažan i svakako je mnogo, mnogo veći, što će se tek kasnije utvrditi. Još se ne zna koliko ljudi, žena i djece su nam krvnici ubili. Ali i to će se saznati. Isto tako po talijanskim podacima u fašističkim logorima u Italiji bilo je devet stotina hiljada zatočenika iz svih balkanskih zemalja i Francuske. I ovaj broj je sigurno mnogo veći.

Čitava Italija bila je posuta mučilištima ljudi

Najčuveniji fašističko-talijanski zatvori i logori u Italiji bili su: u Viscu i Gonarsu, na otocima Lipari, Ustica i Tramiti, zatim u Anconi, Capodistriji, Trevisu, Rovigu, Casanovi kod Padove, u Pistici-u, Coropoli-u i u još dvadeset mjesta provincije Terramo, Mont' Albanu i Rovesanu kod Firence, u Potenzi, provincija Macerata, u Civita Vecchia, Lecce, Aleksandriji, Procidi kod Napulja, Parmi, Ceseni, Arezzu, Salucu, Peruggi, Rovigni, Firenzi, Padovi, Udinama, Veneciji, zatim najstrašniji logori na Siciliji, i u Calabriji. Bilo je još mnogo drugih logora. Dolina rijeke Po bila je naprosto posijana koncentracionim logorima. U našoj zemlji bili su talijanski konclogori i zatvori: Bakar, Kraljevica, Rab, Rijeka, Kalođera kod Zadra, Opuzenska kula, Prevlaka, Mamula, Sv. Lovrijenac, zatim tamnica u Kotoru, jedna od najstrašnijih tamnica, s potpuno srednjovjekovnim uslovima, pod kojima su živjeli zatočenici. Čitava Italija bila je posuta mučilištima ljudi. Naprosto treba tražiti

Povratak iz logora

rijetka mjesta koje talijanski fašistički skotovi nisu omastili ljudskom krvlju. Uz sve ove logore i tamnice nalaze se grobovi naših mučenika. Zemlja je tamo zalivena krvlju i suzama našeg naroda. O svemu postoje stvarni dokazi i živi svjedoci. I teški malj pravde spušta se i spustit će se na glave zločinaca!

KAKO JE BILO U TVRĐAVI LOVRIJENAC U DUBROVNIKU

U tvrđavi Lovrijenac u Dubrovniku bio je talijanski fašistički zatvor u kome su mučili naše sunarodnjake.

Zatočenike ubijaju »gladnom smrti«

Niz tvrđavske zidove po kamenju curi voda. Krov prokišnjava. Vlažno je i memljivo. Pod je kamenit, mokar. U jednoj ovećoj »sobi« živi 137 zatočenika. Talijanski fašisti pohvatali su naše rodoljube iz Dalmacije, Crne Gore i Hercegovine i zbili ih u staru mračnu tvrđavu, u koju su bile smještene srednjovjekovne teške tamnice. Ležaji su pregršt ušljive slame.

Kroz male uzane prozorčiće prolaze tanki traci svjetlosti koji sablasno obasjavaju blijeda lica izmučenih ljudi i njihove oskudne prnje. Kad je oblačno vrijeme, mrak je takav, da se ljudi ne mogu prepoznati iz jednog u drugi ugao te mračne tamnice.

Zatočenici su umirali od gladi. Njih su ubijali izgladnjavanjem. Jeli su jednom u dvadeset i četiri sata. Hrana je bila — prema propisu — 125 grama kruha, 60 grama tjestenine, 3 grama masti, 20 grama sira i 1 lira za povrće. Da, ali to je bio samo propis i to — fašistički propis. Međutim komandanti zatvora bili su fašistički protekcionaši, koji su na ove položaje postavljeni radi bogaćenja. Nikada ni jednog dana ni jedan zatočenik nije dobio takvu hranu. Komandant zatvora je krao. Krali su karabinjeri odani komandi ,naročito kuhar, koji je bio važna fašistička ličnost u logoru. Sve pakete, koji su stigli, oni su pokrali sasvim ili ih raspolovili. Novac koji je stizao, u većini u lirama, oni su isplaćivali u kunama po redovnom kursu 2,63 kune za jednu liru. Međutim te lire kupovale su na crnoj burzi porodice zatočenika po 8 i 10 kuna i poslale ih u logor. Ko-

mandant logora ih je prodavao također po 8 do 10 kuna. No zatočenicima ih je isplatio po 2.63 kune. A dobit je uzeo sebi. Jedan »brigadiere« ovoga zatvora slao je ogromne svote ukradenih novaca svojoj kući. A tako su radili i drugi. Poslije novca i dragocjenosti, naročiti apetit fašistički kradljivci imali su na vunene stvari i predenu vunu. Sve te stvari oni su krali ili otimali.

»Molim, izvolite na strijeljanje . . .«

Teror u zatvoru je bio nečuven. Nitko ni s kim nije smio razgovarati. Karabinjeri su stalno promatrali. Ubacivali su konfidente. Rijetki su bili razgovori uopće. Ljudi su natjerani na poluživotinjski život. Ali svi su osjećali potrebu da izmijene misli, da osude postupke fašista. No to im je bilo strogo zabranjeno. Zbog toga, ležaj do ležaja bi se naveče kriomice približio i ljudi bi u mraku tiho šaputali.

Upravnik logora bio je talijanski oficir Guiseppe Romano, nerijedak primjer bandita i razbojnika. Postupao je uvijek »u

Jednog našeg borca vojnici redovne vojske odvode na strijeljanje (snimak nađen kod zarobljenog oficira)

rukavicama«. Mnogo ljudi je iz zatvora odvedeno na strijeljanje. A on je ljude odvodio na strijeljanje s ljubeznim, slatkim izgledom lica, s ciničkim osmjehom.

— Prego, (molim, izvolite) — rekao bi on osuđeniku, pozivajući ga, da ga, odmah zatim — ubije.

Romanovi pomoćnici i dželati bili su karabinjeri Anselmo i Crocce. Oni su po svojoj okrutnosti bili dobri učenici svoga hajdučkog komandanta.

Nisu ova trojica bili jedini zločinci u strašnom zatvoru u tvrđavi Sv. Lovrijenca.

РАДНА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

TEŠKE PRILIKE U LOGORU PREVLAKA

Koncentracioni logor Prevlaka u Bokokotorskom zalivu zasnovali su fašisti na mjestu, gdje su bile barake nekadašnje tvrđavske artiljerije. Čitav prostor je bio opkoljen visokom ogradom od bodljikave žice, udaljenom oko 20 metara od baraka, da bi između žice i baraka ostao brisani prostor. A taj prostor je bio pod stalnom paskom fašističkih mitraljezaca.

Ljudi mučeni žeđu

Hrana je bila jednaka kao na Lovrijencu. Jednako se kralo. Naročite manipulacije vršili su fašisti krađom novca. Mnogi zatvorenici natjerani su da potvrde prijem novca potpisom, ali novac nisu dobili.

Postojala je strašna oskudica vode. Iz flaše od dva litra trojica se »kupaju«, a desetorica »umivaju«. Voda se dovozila iz Zelenike u buradima, prljava, i mutna. Ljudi su tu mučeni i žeđu.

»Spaćo« (spaccio) je bio logorski dućan, koji je uvijek držao neki privilegirani vojnik. Inače, to je ustanova za pljačkanje zatočenika. Tu su se mogle dobiti ratne riblje konzerve, bez ulja, ratne čokolade ili keksi, proizvedeni od 25% brašna i 75% sjemenja od kajsija. Sve su to fašistički »prodotto autarchico«, hitlerovski »ersatz«, ili ustaški »nadomjestak«. Bilo je i vina najgore vrste. Cijene su bile strašne. Samo špijuni koje je uprava logora ubacivala među zatočenike i kriomice pomagala, mogli su kupovati i živjeti dobro.

Ovim logorom upravljala je redovna talijanska vojska, a logorska policija bili su karabinjeri.

Pojedinci iz posade su bili korektni, ali je postupak većine vojnika na čelu s upravom, bio jednako podmukao, krvav i grub.

U logoru je bilo stalno oko četiri stotine i pedeset zatočenika i to ne samo muškaraca nego naročito mnogo žena i djece. Rodbina se odvajala. U istom logoru vidieli su jedni druge samo ponekad, ali riječ nisu smjeli progovoriti. Za razgovor između oca i sina, brata i sestre ili uopće između rodbine, trebalo je mnogo molbi i nastojanja.

Smrt od metka, hladnoće i gladi

Zimi je bilo očajno hladno. Ljudi su umirali od hladnoće. Barake su slabe, a bura ih je često rušila.

Strijeljanja u logoru vršena su stalno, sve do prvih većih poraza u Africi od studenog 1942. Tada su krvnici prvi put osjetili svoju slabost. Strah im se pomalo uvlačio u kosti.

Zatočenici su osuđivani na smrt bez suda. Smrtnu kaznu je izricao komandant logora bez ikakvih formalnosti i ispitivanja. Osuđene su odvajali u posebnu baraku, i tako su čuvani pet do šest dana. Nisu im čak ni saopćavali osudu. Zatim su ih odveli na tvrđavu Kobilu, ili koje od okolnih sela, gdje je bilo četnika i strijeljali ih. Zločin strijeljanja su vršile uvijek regularne trupe talijanske vojske, a nikad karabinjeri ili četnici, koji su inače iskorišćavani za druge terorističke svrhe.

U jednom hangaru bila je uređena crkva. Mnogi zatvorenici odlazili su u crkvu na propovijed nekog fratra, samo da se sastanu i vide s drugima. Razgovarati je bilo zabranjeno. Tko bi progovorio, odmah ga određuju u »camera buia« (samica). Tu ne dobije pokrivač ni jelo, osim pola litre vode i komadić kruha za 24 sata. Poslije osam do deset dana polumrtve ljude izvlačili su iz tih samica, u kojima su mnogi izgubili život.

Inače umiranje od gladi u ovom logoru bila je redovna pojava. Zimi 1942/43. svakog dana umirala su od gladi dva do tri zatočenika.

Gina Mascaroni-a poslao je štab divizije »Emilia«

Komandir karabinjera »brigadiere« Picerulli bio je nesvršeni pop. On je patio od bolesti propovijedanja, a bio je i teški zločinac. Sakupljao je ljude silom i oni su morali satima stajati

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

»Brigadiere« Picerulli propovijeda...

i slušati njegove propovijedi. Često su za vrijeme propovijedi zatočenici padali od iznemoglosti. Međutim, tko ne bi mirno slušao, »brigadijere« — raspop bi ga odmah na mjestu, gdje je držao propovijed, pred svima, izbatinao do krvi.

Gino Mascaroni, potporučnik redovne talijanske vojske, bio je komandant Prevlake. To je razbojnik, koji je s naročitim uživanjem mučio ljude, žene i djecu. U komandi divizije »Emilia« znalo se za tu njegovu odvratnu naklonost, pa je zato i postavljen za šefa logora. On je uvijek u rukama imao teški korbač, s kojim je tukao svakoga, koga bi dohvatio. Obično je tukao korbačem po glavi i leđima i volio je da ljude okrvavi.

Teror u logoru je bio neopisiv. Svakog dana ljudi su strijeljani i premlaćivani do smrti.

Trovanje injekcijama nečistom iglom

Zločinci su zaveli svoj fašistički red među izmučenim ljudima. Kad bi šef logora Mascaroni ili suludi brigadijere Picerulli naišli, »capo« — šef grupe zatočenika — bi komandirao: »Attanti!« (Mirno). Svi zatočenici morali su stati ukočeno i pozdraviti »romanamente« — s rimskim pozdravom — uzdignutom rukom. Svi su morali tako ostati, dok se ne komandira: »Riposo« (odmor).

Zdravstvene prilike bile su teške, iako su poduzimane neke mjere. Ali i pri tom su fašisti zaveli svoj zločinački običaj i red. Vršeno je, na primjer, cijepljenje. S nečistom, istom, iglom cijepili su fašistički liječnici hotimice, i po petnaest ljudi. Bilo je zbog toga vrlo mnogo trovanja injekcijama. Ljudi su na taj način zaraženi sifilisom i drugim bolestima. Bilo je mnogo smrtnih slučajeva, pa je i to bio jedan način ubijanja, koji su fašisti pronašli.

NAJSTRAŠNIJI FAŠISTIČKI LOGOR NA MAMULI

Mamula je mali otok na »ustima« Boke. U tvrđavi, pod zemljom, u dvije »hale« — dvije tamne izbe — bilo je zatočeno stalno 350 ljudi. Talijanski fašisti tražili su najgore rupe, u koje su zbijali naše rodoljube, borce i njihove porodice, njihove nedužne žene i djecu, bake i djedove.

Najužasniji logor za najhrabrije naše borce

Izbe su bile užasne. Vlažne prostorije bile su tamne i nezdrave, boravak u njima značio je smrt. U mamulskim izbama je trajao vječiti mrak. Uz očajno slabo hranu, koja je bila odredena za ovaj logor smrti, i najsnažniji čovjek je morao podleći za kratko vrijeme.

Podmukli fašistički zločinci, pripadnici redovne talijanske vojske, odredili su ovaj logor za najhrabrije naše borce, ako su im' pali u šake.

Logori u Mamuli i na Liparima bili su najstrašniji logori fašističke Italije. U logor Mamulu premještani su zatvorenici po kazni i to oni, koji su osuđeni da budu ubijeni glađu. Ovdje su umiranja od gladi bila najčešća.

»Mi ćemo vas sve olovom hraniti«

Jednog dana dva brata zatočenika dobili su nešto hrane od rodbine. Najeli su se i jedan je umro poslije 24 sata, a drugi poslije 48 sati. Liječnik je dao mišljenje: »Crijeva su toliko oslabila, da su prsla od nešto jače hrane«. Ovakvo stanje bilo je kod većine mučenika s Mamule.

Koncem 1942. i početkom 1943. Međunarodni crveni krst intervenirao je zbog očajnih prilika u ovom logoru »gladne smrti«. Svakih pet dana umirala su od gladi po dva do tri zatočenika. Teror je ovdje bio najteži. Nekom kapetanu, jednom od rijetkih koji nije krao hranu, i smatran je za »boljega«, zatočenici su se usudili da se požale na lošu hranu. On im je odgovorio: Mi ćemo vas sve olovom nahraniti«.

Jedan zatočenik, izmučen glađu, u očajanju je tražio da ga strijeljaju. Oficir mu je ciničkí rekao, da hoće rado, ali ne kad on to želi, nego kad komanda to bude htjela.

U izbama logora na Mamuli

РАДНИЧКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

TRANSPORTI ZATOČENIKA ZA LOGORE U ITALIJI

Često su zatočenike otpremali u talijanske logore. Mnogi parobrodi plovili su Jadranom puni izmučenih ljudi.

»To nisu ljudi, to su zatočenici«

Jednom prilikom, i to početkom lipnja 1943., hiljadu zatočenika, među kojima je bilo i odraslih i dječice, prevoženo je jednim manjim teretnim parobrodom za Italiju. Parobrod je bio ukotvljen na pučini pred Herceg-Novim.

Kapetan broda je rekao komandantu talijanske divizije, kad su razgovarali o prevozu:

— Ne mogu nikako na moj brod primiti hiljadu ljudi...

— To nisu ljudi, to su zatočenici — odgovorio je komandant divizije.

To je bilo službeno mišljenje talijanske vojne sile.

Ljudi se guše

U unutrašnjost toga mračnog crnog teretnjaka fašisti su tada nabili hiljadu iznemoglih ljudi. Kao sardine stisnuti, oni su se gušili. Već prvog dana dvojica zatočenika su ugušeni Ljudi su stajali naprosto jedan na drugom. Putovalo se bez hrane i vode, bez sna i odmora.

U šibeničkoj luci komandant transporta nije dozvolio jednoj zatočenici, majci, da vidi svoje malo dijete, koje su donijeli na pristanište. Nitko nije smio da se približi parobrodu. Međutim, sve se na brodu zbog toga uzbunilo. Većina zatočenika plakali su od uzbuđenja. Ali surovi komandant je ostao uporan i toj majci nije dozvolio da, možda posljednji put, vidi svoje dijete.

Putovanje je trajalo do Rijeke tri dana. Muke i stradanja zatočenika bila su neobično teška. Iz Rijeke transport je krenuo za Trst, a zatim za Udine do Visca, jednog od najvećih koncentracionih logora u Italiji.

OD OSAMNAEST ODVEDENIH VRAĆAJU SE DVOJICA

U logoru Visco bilo je četiri hiljade osam stotina zatočenika. Od njih su bili šezdeset i petoro djece ispod šest godina i pet stotina žena. Neke žene su imale i porođaj u logoru, jer su uhapšene dok su bile trudne.

U logoru je bilo hiljadu tri stotine patriota i boraca iz Slovenije. Ostali zatočenici su bili iz Gorskog Kotara, Primorja, Dalmacije, naročito iz Dalmatinske Zagore i Trogirske Krajine, zatim Bosne, Hercegovine i Crne Gore.

Kroz logor u Viscu prošlo je najmanje dvadeset hiljada osam stotina zatočenika.

I ovdje je hrana bila loša. Ljudi su umirali od gladi. Mučenja su bila na dnevnom redu. Vojnici su tukli zatočenike kundacima i batinama.

Od osamnaest boraca iz Hercegovine, koji su bili uhapšeni i odvučeni u logor, vraćaju se kućama samo dvojica. Razgovarao sam s njima. Jedanaest njihovih drugova je strijeljano, a petorica su umrli od bolesti i iznemoglosti. Hiljade rodoljuba tako su ubijani u ovom, jednom od najvećih fašističkih logora. Fašistički bijes se ispoljavao često. Jednom su fašisti iz obijesti pucali kroz prozor u baraku među zatočenike i nekoliko ih je ranjeno. U logoru su ljudi bili iznemogli do kraja. Jedamput, kad je komandant držao govor, deset ljudi je palo u nesvijest od gladi i iznemoglosti.

Teror je popustio prvi put kad su stigle vijesti o porazima u Africi. A poslije iskrcavanja saveznika na Siciliju, fašisti su postali još blaži, počeli su i da se ulaguju, pokušavali su stvarati veze, ali su i dalje pljačkali zatočenike i krali hranu.

Kad je nastupio slom . . .

U logoru je inače bila razvijena bezdušna pljačka putem trgovine. Fašisti su kupovali od zatočenika sve što vrijedi za sasvim male svote, pa su to prodavali po skupoj cijeni van logora. Mnogo satova i zlatnih predmeta dato je za mali komadić kruha.

Neposredno pred kapitulaciju Italije od 5. IX. 1943. karabinjeri više nisu smjeli u logor, nego su okolo postavili mitraljeska gnijezda i kružili u automobilima s montiranim mitraljezima. 9. IX. zatočenici su ukrcani u vlakove, da ih fašisti predaju ustašama. Ali vlakovi nisu krenuli. Slom je nastupio. Do 13. IX. trajalo je bezvlađe. Međutim djelovali su još od prije, ilegalno organizirani Narodno-oslobodilački odbor i štab logora, koji su tih posljednjih dana naročito razvili svoj rad. Uprava logora je na kraju kapitulirala kao i kraljevsko-fašistički režim u Italiji.

Otvorena su vrata svih logora i tamnica, pa i logora u Viscu. Kolone izmučenih ljudi krenule su svima putevima prema domovini, prema slobodi . . .

KAKO JE MUČENO PETNAEST HILJADA SLOVENACA NA RABU

Iskrcao sam se u maloj uvalici otoka Raba, u Kamporu. Pješačili smo kratko vrijeme i stigli do nekih velikih nedovršenih zgrada. Kameni, skoro tvrđavski zidovi, i mali prozori, bili su upadljivi. To su fašistički upravljači izgradili kazamate za stalni koncentracioni logor. Oni su glupo i naduto mislili, da je fašizam vječit i da će fašisti uspjeti da zatvaraju slobodne ljude u kamene zgrade, da tamo trunu. Takvu su nam sudbinu spremali . . .

U logoru u času sloma fašizma

Stigli smo na Kamporsko polje. To je najplodnije polje otoka. Fašisti su 1941. godine posjekli poluzrele kukuruze, uništili su sve ostale usjeve. Čitav taj predio otoka zaokružen je s nekoliko isprepletenih redova bodljikave žice, visoke preko dva metra. Okolo su svuda bunkeri, visoki i niski, tvrđave i kupole od kamena i cementa, mitraljeska gnijezda i topovske baterije. U sredini su bile mnoge drvene barake.

To je jedan od fašističkih koncentracionih logora, jedan od gradova smrti. Ušao sam između bodljikave žice, među barake. Logor je još bio pun zatočenika.

To je bila neobična, sasvim neobična slika, sasvim neobična situacija. U logoru su postavljeni mitraljezi, laki i teški. Uz njih su mitraljesci, ali iz redova zatočenika. Oni su slobodni i preuzeli su vlast u logoru. To su naši Slovenci.

Ulazimo u kancelariju logora. Mnogo ljudi tu radi. Ta kancelarija, u kojoj su se kovali svakog dana i noći planovi za mučenje ljudi i izricale teške kazne, odiše sada drugim, novim duhom, duhom slobode. To je postao partizanski »mobilcentar«. Od preko dvije hiljade zatočenika, među kojima je bilo i sta-

rijih i žena i djece, mobilizirano je preko hiljadu boraca. To znači, sve što je sposobno za pušku. Oni su dobili oružje, oteto od razoružanih fašističkih vojnika. Formirana jedinica je već otputovala prema fronti, da se probije za Sloveniju.

Stradanje 15.000 Slovenaca

Rukovodioci su mi pričali o prilikama u ovom logoru.

U rabskom koncentracionom logoru prošlo je kroz nečuvene muke i patnje oko petnaest hiljada Slovenaca. To su bili borci, rodoljubi, odrasli, ali i žene i djeca. Fašistički gadovi bojali su se i djece i žena.

Logor je čuvalo 2.200 fašističkih vojnika redovne vojske. Skoro na svakog čovjeka, ženu i dijete — po jedan vojnik.

Prilike u logoru bile su vrlo teške. Uz najveći teror, u početku, zatočenici nisu imali na čemu ni da spavaju. Stanovali su na polju, pod udarcima svih nepogoda. Kasnije su dobili male šatore.

Utisci iz logora jeseni 1942.

Jedna članica mjesne antifašističke organizacije na Rabu opisala mi je svoje utiske iz vremena, kada se jednom uspjela probiti u logor, u ranu jesen 1942. godine. Ona je pričala:

»Bili su to šatorčići sasvim mali, za tri-četiri čovjeka. Ali u svakom je stanovalo najmanje šest zatočenika. Na troje je dat jedan slab pokrivač. Spavali su na nešto malo slame. Kroz polje je bodljikavom žicom ograđen prolaz do uprave logora, koja je smještena u školi, na vrhu brežuljka. Ispod toga na lijevoj strani vidjela sam veliku masu žena i djece. Jauk i plač gladne djece parao mi je srce. Htjela sam da ne gledam. Morala sam se prisiliti da gledam, jer sam imala zadatak da o tome izvijestim. Žene i djeca su bili polugoli. Vidjela sam izmučena i ispijena lica. A staklenaste oči ljudi izbezumljenih glađu i mučenjem, gledale su me sa svih strana. Na desnoj strani, gdje su bili odrasli muškarci, bilo je manje živo. Tu su ljudi, također do kraja ispaćena izgleda, sjedili oko šatora i čistili se od ušljivosti ili su, nemoćno ispruženi, ležali po vlažnoj zemlji«.

РАДНИЧКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДАКИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Strašna zima 1942/43.

Tako su živjeli zatočenici pod šatorima do jedne velike oluje u jesen 1942. Oluja je tada razderala šatore, strašna poplava je odnijela skoro cijeli logor. Nekoliko dječaka i djevoj-

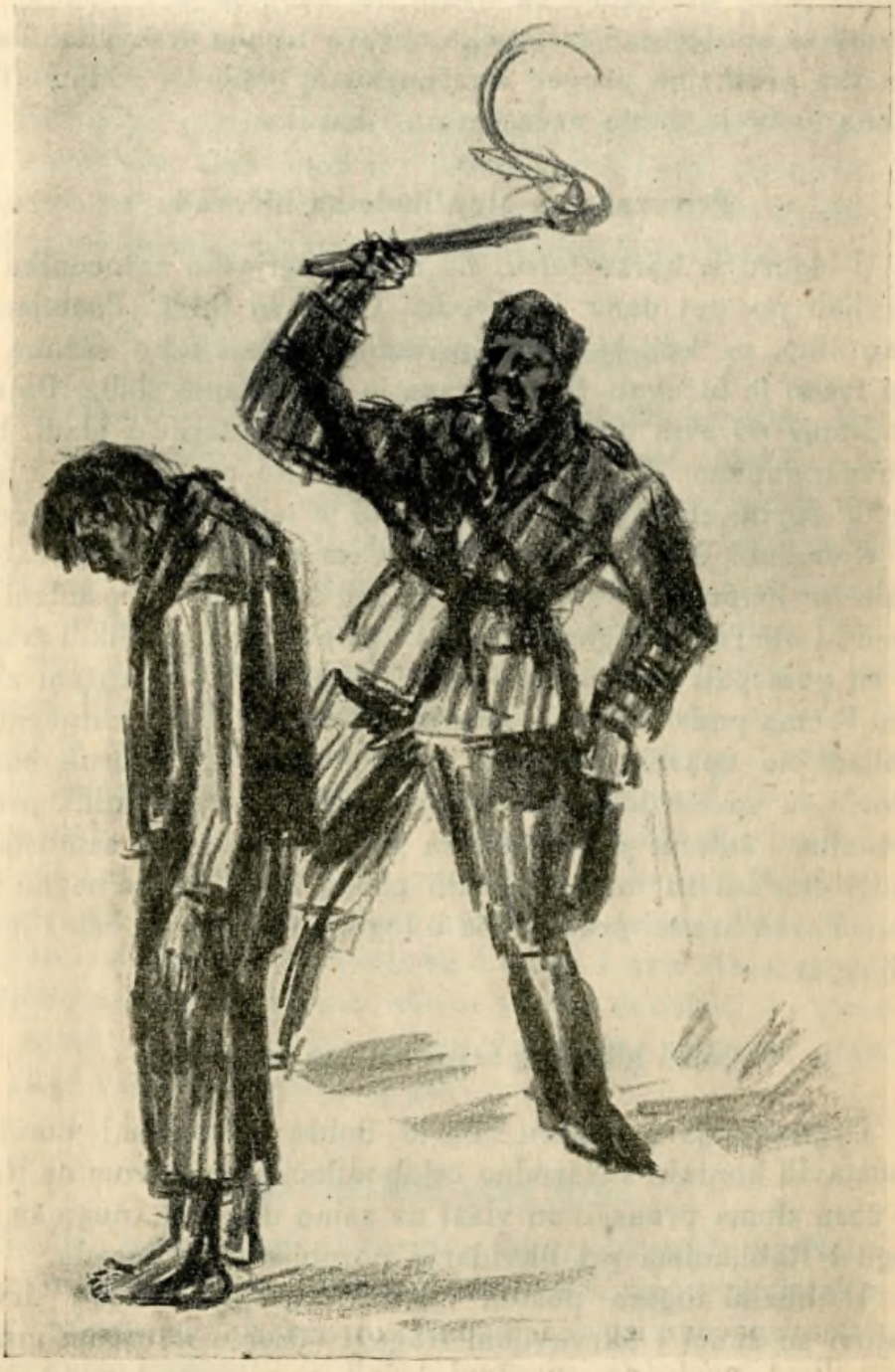

Bičevanje u logoru

čića nađeni su u mulju i vodi, kako se grčevito drže za bodljikavu žicu. Pokušavali su tako da se spasu od poplave, ali su se u vodi i mulju zagušili. Mnogo stvari je voda odnijela u more jer je polje nešto strmo, a bujica je bila vrlo jaka. Ljudi su živjeli u vodi i blatu do pojasa. Kad su se htjeli sklonuti od poplave, fašisti su na njih uperili mitraljeze.

Još prije, zatočenici su tražili da iskopaju jarke okolo, da se poplava spriječi, ali fašistička uprava to nije dozvolila. Tako su u tim prilikama proveli strašnu zimu 1942./43. godine. Tek kasnije logor je dobio veće šatore i barake.

Privezane za stup ljude su bičevali

U logoru je harao teror. Za malu pogrješku zatočenika su ostavljali po pet dana bez vode. Ljude su tukli. Postojao je jedan stup, na koji bi fašisti privezali ljude i tako vezane za stup teško ih bičevali. Inače hrana je bila očajno slaba. Bolesti i umiranje od svih bolesti, naročito od dizenterije i gladi, bila su svakodnevna. Ponekad je dnevno bilo po pedeset i više umrlih. Šezdesetero male djece umrlo je od gladi i hladnoće.

Rodoljubi Raba uspostavili su vezu s organizacijom zatvorenika u logoru. I Rabljani su trpjeli i mnogi su osuđeni na robiju ili otjerani u logore u Italiju. Ali pod cijenu velikih žrtava oni su pomagali slovensku braću. Mnogi su bili uhapšeni zbog toga. Prema podacima koja je prikupila organizacija zatočenika, Rabljani su spasili najmanje hiljadu ljudi od sigurne smrti. Stvorili su veze s logorom preko radnika koji su radili, preko svećenika i šofera, preko sestara iz benediktinskog samostana. Mnogi građani su sami iznalazili način, kako da pomognu ljudima. Pored hrane, proturili su u logor i štampu pa čak i jedan radioaparat.

Četiri hiljade i četiri stotine mučenika

Organizacija u logoru bila je dobra. Slovenski borci su uspostavili kontakt s Narodno-oslobodilačkim odborom na Rabu i u času sloma preuzeli su vlast ne samo u logoru, nego su pomogli i Rabljanima pri likvidaciji porobljivačke posade.

U blizini logora postoji logorsko groblje. Prosti drveni krstovi su znaci i okrvavljeni tragovi fašizma na ovom malom

komadiću zemlje. Oko četiri hiljade i četiri stotine Slovenaca ostavili su svoje kosti u ovom groblju, pali su kao žrtve fašističkog terora, strijeljani ili umrli od muka, gladi i bolesti. Ali fašisti su podli: oni su iznad četiri hiljade i četiri stotine žrtava stavili samo osam stotina križeva. Htjeli su umanjiti svoj zločin i prikriti ga. U svaku raku su zakopali po više mučenika. To je utvrđeno. Ponekad, za vrijeme sprovoda, raspao se sanduk i ispala su dva mrtvaca iz njega.

To veliko groblje puno je, ponajviše mladih života slovenskih rodoljuba. Ono nam je ostalo kao užasni spomenik na divljački talijanski fašizam. Nikad, ni kroz hiljadu godina, ni ovi krvnici ni njihova zlodjela neće biti zaboravljena.

Tko je bio komandant logora?

Karabinjerski pukovnik Chiulli, fašistički krvolok, koji je mučio i zatočenike u logoru i stanovništvo Raba, izgubio je živce u času pada fašizma. Kukavički je sam sebi presjekao žile na ruci. Tako je skončao taj fašistički kurjak. Inače je Chiulli bio »colonello« kraljevske talijanske armije, a ne crno-košuljaš. Mršav, srednjeg rasta, već starac od preko 50 godina, imao je male obraze i izbuljene, razbojničke, stravične oči. Bio je bahat i osoran. Bio je svjestan zločinac, koji je lično mučio ljude. Eto, takvog je nečovjeka kraljevska talijanska vrhovna vojna komanda poslala, da uništava naš živalj u jednom logoru. A tko može znati, šta je taj štićenik talijanske fašističko-kraljevske klike još sve zloradio u toku svoje krvave karijere? Pričali su za njega, da je u nekom logoru uništio još deset hiljada ljudi.

Borci iz logora razoružali su i njega i svu njegovu vjernu fašističku paščad. Kukavica, nije se usudio dočekati, i na svojoj koži osjetiti u punoj snazi, tešku ruku naše narodne pravde, koja ga je već bila ščepala za grlo.

Kroz slobodne ulice Raba

Na dan kad je pasji »kolonelo« sam sebi sudio, na Rabu je održan narodni miting. Kroz slobodne ulice starog ljetovališnog grada prolazile su kolone oduševljenog naroda a ponosne i kršne Rabljanke su pjevale:

»Mitraljeza cika stade,
Colonelo mrtav pade«.

Cio otok sjećao se krvavih transporta, kada su, u blokirani Rab, na obalu, stizali parobrodi puni mučenika ili odlazili u druge logore u Italiji. Ali cio otok na kraju je ispratio prvi partizanski parobrod pun boraca, koji su, u formaciji jedne brigade, otputovali za Sloveniju. Oružje je prešlo u ruke naših boraca. Zatočenici su preko noći postali naoružani i neustrašivi borci za slobodu, ljudi osvetnici, strašni za fašističke koljače.

U logoru su još na čas ostali stariji ljudi i nesposobni za vojsku. I oni su jedne večeri napunili veliki parobrod i, ispraćeni od naroda, krenuli prema Sloveniji . . .

U logoru za Židove

U neposrednoj blizini bio je kratko vrijeme smješten i logor za oko dvije hiljade i pet stotina Židova, u kome sam također zatekao zatočenike. To su bili izmučeni ljudi, ostaci Židova Jugoslavije, koje su fašisti u desecima hiljada, na najgroznijii način poubijali. Ovo su bili ostaci onih koji su se na razne načine uspjeli spasiti. Oni su živjeli manje više mučenički, u bježanju, do svibnja 1943., kada su satjerani u logor na Rabu. Prilike u tom dijelu logora, iako dosta teške, bile su mnogo snošljivije, nego u susjednom slovenskom dijelu logora. Bogatiji ljudi su tu imali mnogo šta, a sirotinja je trpjela. I u ovom logoru bila je provedena izvjesna organizacija. Od 2.541 zatočenika, među kojima je bilo mnogo žena i djece, iz ovog logora se javilo po oslobođenju Raba u oslobodilačku vojsku nekoliko stotina mlađih boraca i skoro svi liječnici, apotekari, higijeničari i drugi stručnjaci. Logor je odmah raspušten a zatočenici su se, uz pomoć narodne vlasti, sklonuli na oslobođena područja, gdje im je u granicama mogućnosti ukazana pomoć.

Tako su likvidirani ovi logori, koje su fašisti osnivali svuda radi ubijanja i mučenja ljudi.

TRAGOVI PALIKUĆE I UBOJICE PORUČNIKA BECCOCCI-a U MALOM SELU BRIBIRU

Bribir je malo hrvatsko selo, među brdinama, između Novog i Crikvenice. Leži malo po strani i nije uz more.

Stigao sam u to selo neposredno poslije oslobođenja, u jesen 1943. god.

Ono što je pretrpjelo ovo malo selo, ne može se lako opisati ni predstaviti.

Snimak zapaljenog Bribira iz 1942. god. nađen kod ubijenog palikuće

Hapšenja i paljenja u selima

Od mjeseca ožujka 1942. godine počela su hapšenja. Tada je prvi put uhapšeno preko četrdeset obitelji, više od stotinu ljudi, žena i djece. Svi su odvedeni u logor u Bakar.

Represalije su se produžile. Uvijek je u selu vladalo opsadno stanje. Naročito su stradale žene, jer su muškarci svi bili u borbi.

U lipnju 1942. fašisti su zapalili dvadeset i četiri kuće i opet izvršili hapšenja ljudi. Opljačkali su temeljito sve što je vrijedilo.

Fašistički poručnik Beccocci, koji je glavni organizator zločina i glavni palikuća toga vremena u tom kraju, poslije paljenja kuća poslao je svojoj kući u Firenzu nekoliko sanduka opljačkane robe.

I strijeljanja . . .

Prva žrtva fašističkog divljanja bila je jedna 60-godišnja žena. Ubili su staricu, jer je rano u jutro, prije sata, koji su fašisti odredili za slobodno kretanje, prenijela lonac mlijeka preko

Jelena Tonković

Ljubica Tonković

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Bribir gori 1942. godine (snimak nađen kod ubijenog talijanskog oficira)

svoga dvorišta, a zločinci su bili u zasjedi. Zatim su uskoro uhapsili Jelenu Tonković, njenu kćer Ljubicu i Katu Dorić. Zapalili su im kuće, pošto su ih opljačkali. Odvezli su zatim sve tri žene na groblje i strijeljali ih. Poručnik Beccocci je poslije, za to zlodjelo, unaprijeđen.

Fašisti su zatim strijeljali Nadu Antonić, jednu antifašistkinju, koju je zapazio i odao fašistički konfident.

Nakon toga strijeljane su tri žene, dok su išle po lišnjak, za hranu stoci. Jednu su strijeljali odmah, još pod bremenom, koje je nosila, a ostale dvije stavili su kasnije pred zid. Još jednu ženu koja je pošla po drva, fašisti su uhvatili i strijeljali.

Malo selo je bilo blokirano žicom i stražom, bez slobodnih puteva. Nitko se nije smio kretati niti putovati.

Za što su sudili na robiju?

Mnoge žene su tada uhapšene i poslane na robiju.

Polovicom 1943. godine su fašistički palikuće spalili četrdeset kuća. Po zlu već dobro poznati poručnik Beccocci opet je odvezao nekoliko kola opljačkane robe svojoj kući u Italiju. Opet su ljudi vidjeli kad je pljačka ukrcana na brod.

Mnogi ljudi su osuđeni na robiju bud zašto. Tako su banditi zapalili kuću Pavla Krajačića. Kuća je bila pokrivena eternitom,

Kuća Pavla Krajačića koju su zapalili Talijani 1943.

koji je za vrijeme požara pucketao. Krajačić je zbog toga bio optužen, da je u kući imao municiju. Osudili su ga na 15 godina robije.

Jelena Skočević, čiji je muž kovač, a nalazi se u Americi, imala je jedne škare za rezanje žice. Osuđena je na robiju, jer su je fašisti optužili, da škare upotrebljava za rezanje bodljikave žice, koja čuva njih, fašiste.

Zločini su se tako nizali. Uništavani su ljudi i imovina. Obišao sam i vidio u Bribiru sva zgarišta i opaljene zidove kuća, te jezive spomenike fašizma. A Bribir, malo junačko mjesto, nije jedino koje je ovako stradalo. Mnoga i mnoga mjesta u takozvanoj »drugoarmatskoj zoni« — oblasti u kojoj su talijanski fašisti po sporazumu s Nijemcima i ustašama haračili — stradala su jednako kao i Bribir.[1])

---

[1]) Bribir je kasnije stradao i od njemačkih razbojnika, od četnika i ustaša. Nijemci su zapalili 14 kuća u lipnju 1944., a četnici su 28. XII. 1944. zapalili 102 kuće, a ubili devet seljaka i seljanki. Još mjeseca ožujka 1944. Nijemci su iselili čitavo selo, svih 15 zaselaka i sve zbili u dva zaselka, Podgoru i Kričine. Bilo je po četiri do pet porodica u kući. Nijemci su minirali selo, svake noći postavljali zasjede i mine. Minirali su vrata kuća, pa kad bi se vlasnik privukao do svojeg vlastitog praga i prihvatio da otvori vrata mina bi ga raznijela. Svuda su podmetali nagazne mine. Na taj i na druge načine poginulo je preko dvadeset ljudi. Nijemci su čitavu godinu dana izvozili iz sela sve što vrijedi, ne samo pokućstvo i druge stvari već i prozore i vrata. Sve to nije moglo slomiti otpor i borbenost Bribirčana, kao što ih nisu mogla slomiti ni talijanska fašistička divljanja. Sve muško od 16 do 45 godina bilo je u borbi. Samo boraca u jedinicama bilo je 245, od toga 52 prvoborca iz 1941. godine. Iz sela ima 57 oficira Jugoslavenske Armije, i oko 50 državnih funkcionera, a svi oni su do rata bili seljaci. Iz Bribira je šezdeset boraca dalo živote u borbi za slobodu i bolju budućnost naroda.

OVAKO SU MUČILI MLADU DJEVOJKU-BORCA

Anka Krajačić, mlada djevojka iz Bribira, još davno u početku oslobodilačkog rata, postala je borac za slobodu. Razgovarao sam s Ankom. Ona mi je ispričala svoj slučaj.

Anka je jednom, izvršujući zadatak, pošla iz »šume« na sastanak u Bribir. S njom je bio još jedan drug, borac Josip Kršul.

Usput, dok su se spuštali niz strme hridine brda, odjeknuo je odjednom povik:

— Stoj!

Fašistička zasjeda

Mislili su, u prvi čas, da je straža naša. Ali su se prevarili. Naišli su na fašističku zasjedu. Ankin drug Josip Kršul je uzviknuo:

— Talijani!

On je odmah skočio u duboku provaliju. Ali u tom času zapucalo je i on je i pogođen. Metak ga je pogodio u glavu.

I Anka je, dok je zapucalo, skočila niz hridine. Metak joj je razbio nogu. A skokom je slomila ruku. Njen je kaput zapeo za stijenu i ona je ostala na kamenu.

Materijal, koji je nosila, uspjela je ipak odbaciti. Jedno pismo je progutala. Zatim su je, okrvavljenu i nemoćnu, fašisti uhapsili.

Banditi su Anku htjeli ubiti. Ipak, nisu to učinili. Nadali su se pouzdano da će od nje nešto saznati.

Ni jednog jedinog slova...

Odveli su djevojku u svoju kasarnu. Pokušali su, da saznaju vezu u selima i gradovima. Ali Anka je bila čvrst borac. Nije htjela govoriti. Fašisti su pokušali sve. Silom su joj sipali u usta

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Anka Krajačić

Josip Kršul

rakiju. Onako krvavu i iznemoglu, pokušali su je opiti, da bi joj razvezali jezik. Ali Anka nije htjela piti. Stisla je zube čvrsto, kao da će ih smrviti. I ni jednog jedinog slova nije im rekla.

Izveli su Anku u neko dvorište i rekli joj, da će biti strijeljana. Opkolili su je s četiri mitraljeza. Tu su i vojnici s puškama uperenim na nju. Ali nešto čekaju.

Anka se nije bojala smrti. Ona im se tada, u času kada su najmanje očekivali, grohotom nasmije. Ona im se naruga i, s mržnjom u glasu, reče:

— Gadovi, ni jednu jedinu riječ nećete saznati od mene . . .

Fašisti, iznenađeni i srditi, govorili su:

— Vidiš, kako se smije pred svoju smrt, u posljednjim svojim časovima . . .

Mitraljezi tada nisu zapucali . . . Strijeljanje nije izvršeno.

Anku su poslije toga vezali lancem za onu zdravu ruku. Vukli su je tako kroz mjesto. Druga ruka, slomljena, visila je nemoćno. Nisu ni pokušavali da joj previju rane.

»Nikoga neću izdati«

Međutim, narod u Bribiru bio se sakupio na sastanak. Mnogo žena na okupu čekale su Anku, za koju su znale, da nosi poruke od boraca za slobodu.

Kad su vidjele svoju drugaricu, neke žene počele su plakati. Ostale hrabrije, priskočile su da joj pruže pomoć. Ali su ih karabinjeri grubo odgurnuli. Žene su skoro na silu zadržale stražare. Dali su im rakije i to je djelovalo. S Ankom su tako uspjele progovoriti nekoliko riječi.

Ona je tada, čvrsta i odlučna uhvatila jedan momenat i šapatom poručila drugovima:

— Ne bojte se, drugarice, nikoga ne ću izdati.

Odveli su zatim Anku u neku komandu.

Fašistički oficir joj je saopćio, da će doći svećenik radi ispovijedi, pred smrt, pred strijeljanje. Anka je to saopćenje primila ponosito, bez riječi, mirno.

Došao je i svećenik, neki naš izrod, koji se narugao Anki i njenoj muci. Anka je prezrela i toga izdajicu, kao što je prezrela smrt i fašiste. Nije htjela s njim ni jednu riječ progovoriti.

Tukli su je strašno...

Zatim su opet došli karabinjeri. Ispitivali su je opet. Ali ona ni riječi nije pisnula. Tukli su je strašno kundacima, šakama, nogama, korbačem. Dalje ne zna. Pala je u nesvijest. Kada se osvijestila, karabinjer je stajao nad njom, bijesan kao pas. Nijednu riječ nije još zapisao u svoj zapisnik. Pred njim je stajao komad bijelog papira, čist i netaknut.

Sutradan su prevezali Anku u Novi. Sašili su joj rane u bolnici. Potom su je ponovo bacili u zatvor.

Osam daljnjih dana djevojku su teško ponovno zlostavljali. Silom su joj svijali slomljenu ruku. Bacali su je na pod kao stvar. Gazili su po njoj čizmama. Jedan banditski oficir joj je šakom razbio usnu i izbio joj zdrav zub. Donosio joj je pištolj pod vrat. Prijetio je i bijesnio. Ali sve je bilo uzalud. Ni riječi...

Anka nije mogla više ni hodati. Iz zatvora na preslušavanje karabinjeri su je vukli i nosili. Isto tako su je vukli i natrag u zatvor, polumrtvu i izubijanu.

Talijani su spalili kuću Ankina oca Grgura Krajačića

Čupali su joj kosu...

Drugog dana su nastavili s još okrutnijim mučenjem hrabre djevojke. Iglom su Anku boli po oteklini njene slomljene ruke. Čupali su joj plavu kosu, pramen po pramen. Bili su to teški i mučni časovi. Ali u Anki je bila živa misao i svijest borca. Ni jednog časa se nije pokolebala. Nju ništa nije moglo slomiti. Na svaki udarac ona je stisla zube. Nije ni glasa dala od sebe. Jauk se nije čuo, niti je i jedna suza pošla na njeno oko. A na svako njihovo pitanje ona je odlučno odgovorila:

— Krvnici! Ni riječi vam neću reći... ni riječi...

Štogod su djevojku više kinjili, ona je postajala tvrđa i jača. Hrabrost njena rasla je, a lomio se moral mučitelja. Anka se pred neprijateljem držala kao prava junakinja.

Mjesecima na hladnom cementu

Jednog dana iznenada je nastala promjena. Postupak je postao nešto snošljiviji. Naime — prestali su je tući...

Što se dogodilo? Uskoro se pročulo o tomu. Stigla je vijest iz »šume«. Drugovi su poslali odlučnu prijetnju i ultimatum: ako Anka bude strijeljana, to isto će se desiti i talijanskim oficirima, koje su partizani, Ankini drugovi, zarobili u borbi.

Odmah tada je Anki pružena liječnička pomoć. Prebačena je u bolnicu. Ali su joj, ipak, zdravu nogu vezali za njen bolnički krevet. Tako je bila stalno vezana i čuvana, pod jakom stražom.

Iz bolnice je kasnije opet prebačena u zatvor. Ali nisu je više smjeli tući. Riječi prijetnje narodnih osvetnika, Ankinih drugova, djelovale su snažno na fašističke kukavice.

Četiri mjeseca od tada ležala je mlada djevojka na golom hladnom cementu, bez ičega. Zatim još daljnja dva mjeseca, kada je fašistički teror već bio malo popustio, kad su se fašistički porazi redali, jedan za drugim.

Nezapamćene, strašne muke pretrpjela je Anka, neznana, mlada seljačka djevojka — borac iz Bribira. Junačkim svojim držanjem ona je pobijedila surove fašiste. Neprijatelj nije postigao ništa. Anka je sve izdržala. Tako u zatvoru ona je dočekala dane slobode.

Drugovi su, u času oslobođenja, u času kapitulacije talijanskog fašizma prodrli u zatvor i otvorili širom vrata te tamnice.

Na izlazu iz tamnice u slobodu Anka je susrela talijanskog pukovnika, komandanta zone. Pokunjio se i sagео šiju, a tragovi nasilnika i komandanta izgubili su se s njegova krvničkog lica. Anka mu je rekla s izrazom prezira:

— A šta sad? Ovako će biti širom otvorena vrata svih tamnica! Mi smo izvojevali slobodu, a vi, fašistički razbojnici, plaćat ćete sada za sva svoja zlodjela . . .

KAKVU ZLOČINAČKU UPRAVU JE DONIO TALIJANSKI FAŠIZAM?

Kao primjer, kako je Hrvatsko Primorje stradalo pod čizmom i kopitom talijanskog fašizma, može poslužiti gradić Bakar. Ali tako nije bilo samo u Bakru. Ovako kao u Bakru, pričali su mi na otoku Krku, Rabu i u svim drugim mjestima.

Htjeli su potalijančiti cio kraj

Fašisti su htjeli Bakar, kao i sva ostala mjesta, potalijančiti. Nacionalno ugnjetavanje dostiglo je vrhunac. Zabranjen je hrvatski jezik i škole, protjerani učitelji, zaveden talijanski jezik. Djeca su morala govoriti talijanski. Učitelji Talijani prisiljavali su dječicu da i na ulici, a ne samo u školi, govore talijanski. Naša djeca nisu ih slušala, opirala su se, pa su i ona izvlačila zbog toga fašističke batine. U naše krajeve fašisti su doveli društveni ološ i smeće, neljude, za učitelje. Naša dječica su mnogo pretrpjela zbog toga. Takav jedan »učitelj« u Bakru, bolestan od turberkuloze, često bi pobjesnio i pljuvao djeci u usta. I ostali »učitelji« su dječicu stalno mučili i tukli.

Djelovanje fašističke policije

Uporedo s ovom »kulturnom propagandom« fašizma, djelovala je i fašistička policija. Iz samog malog gradića Bakra odvedeno je preko 100 ljudi u logore.

Talijani su ubili mlade djevojke Nevenku Kovačić i Veru Albanese. Dva fašistička policijska agenta[1]) odveli su ih na

[1]) Veru Albanese i Nevenku Kovačić ubili su talijanski fašistički agenti Giovanni Tondi Paškvanov, rođen 27. V. 1922. u Fordi del Sanio i Gaetano Longo Giuseppov, rođen 20. III. 1914. u Messini.

groblje i ubili ih bombama. Prije ubistva su ih silovali i huškali na njih svoje policijske pse, koji su ih trgali i okrvarili. Mučili su ih na sve načine. Njihova sahrana preobratila se u spontanu i oštru demonstraciju. Čitavo mjesto, sav narod, svaki čovjek — sve je bilo ogorčeno. A fašističke vlasti naredile su tada svećenicima, da ne smiju zvoniti crkvena zvona za ovaj sprovod nevinih žrtava fašističkih razbojnika. Teška sudbina dviju mladih djevojaka nikad neće biti zaboravljena. Njihovi grobovi obrasli cvijećem uvijek će potsjećati na nedjelo dvojice fašističkih razbojnika, i ako se na krstu nije smjelo staviti kako su poginule.

Kakva je bila fašistička uprava u ovom malom mjestu?

Šef policije bio je poluluđak Francesco Caggi, koji je vršio sva ova teška nasilja. Tajnik općine bio je fašista Monte, koji je živio od mita i za sebe opljačkao cijeli općinski budžet. Civilni komesar Colussi, okorjeli fašista, sav svoj rad je svodio na uništavanje i pljačku našeg svijeta. Njegov zamjenik Amato je bio pljačkaš, najlakomiji od njih. Svi ovi fašistički bijesni psi utekli su prema svojim brlozima desetak dana prije sloma.

U Bakru je bio i jedan koncentracioni logor, kroz koji su prošli mnogi uhapšenici, većinom Primorci i Ličani. U logoru je stalno bilo oko dvije hiljade zatočenika, među njima mnogo žena i djece. Oni su mučeni glađu. Umrlo je od gladi i iznemoglosti mnogo zatočenika. Patrioti iz Bakra i Primorja organizirali su pomoć u hrani i lijekovima i uspjeli spasiti stotine ljudi od sigurne smrti. Narodno-oslobodilački odbor je uhvatio veze sa zatočenicima, spasavao ih, dostavljao im hranu i svaku drugu pomoć. Time su donekle ublažene boli i nevolje mučenika, koji su čamili u vrlo teškim prilikama u ovom fašističkom logoru.

Vera Albaneze

Nevenka Kovačić

Grob Vere Albaneze
na groblju u Bakru

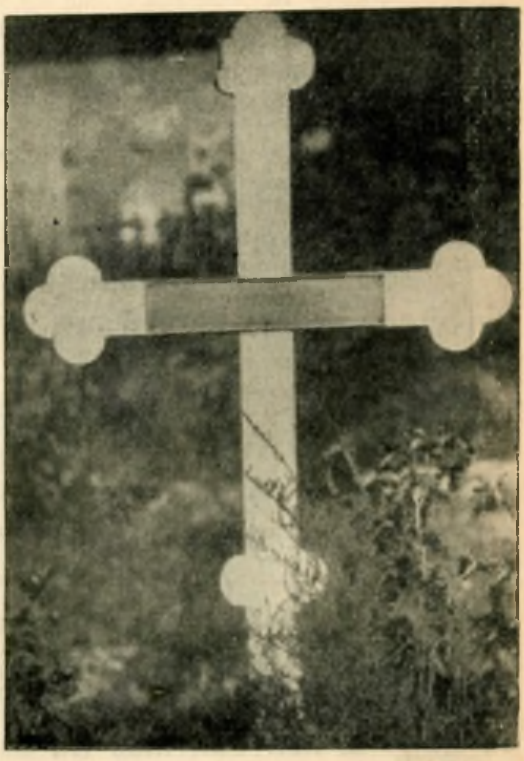

Grob Nevenke Kovačić
na groblju u Bakru

NEMA SELA KOJE SU TALIJANI POŠTEDILI

Putujući od Bakra prema Sušaku stigao sam u malo seoce Sv. Kuzam. Tu je već fronta. Toga dana fašistički top je tukao selo i granate su padale među kuće. Bilo je ranjenih stanovnika i pogođenih kuća.

Ali selo nije pokazivalo uzrujanje zbog toga. Ono je pod talijanskom okupacijom preživjelo još mnogo i mnogo teže dane i pretrpilo teže muke.

Sv. Kuzam ima svega dvije stotine stanovnika. Ovo malo selo stradalo je teško kao i mnoga druga sela.

Svratio sam u prvu seljačku kuću, gdje su mi za časak razgovora seljaci pružili mnogo podataka, koji teško optužuju talijanske okupatore.

Polovicom 1942. uhapšeno je u ovom seocu trinaest seljaka. Po svom običaju fašisti ih nisu ni ispitivali, niti su im sudili, već su ih odmah strijeljali. To su bili u većini omladinci iz sela.

Trideset tri čovjeka odvedena su poslije toga u internaciju. Polovicom 1943. strijeljana su još dva seljaka, a mnogi su osuđeni na robiju.

Ekonomski je selo upropašteno. Talijani su potpuno uništili vinograde, voćnjake i šume, opljačkali kuće, odnijevši sve iz njih.

Putujem dalje prema sjeveru, kroz niz sela. Svuda se vide zgarišta kuća. Svuda ljudi pričaju o mučenjima i strijeljanjima. Tako je 20. srpnja 1942. talijanska vojska zajedno s talijanskim karabinjerima opkolila selo Cernik, na Grobničkom polju. Iz kuća su istjerali porodice Marijana Stilinovića, Filipa Markovčića, Tomu Miculinića, Alojzija Subotinčića, Matije Mavrinca i Antuna Žeželića, i to sve članove tih porodica, osim Antuna Žeželića, koji je uspio pobjeći. Bilo je to u ranu zoru. Izvlačili su ljude iz kreveta, nisu im dozvolili da se obuku, već su ih odmah satjerali na dva kamiona. Na jedan su smjestili muškarce

Do temelja spaljeno selo Kukuljani kod Sušaka

Do temelja spaljeno selo Zoretići

Marijana Stilinovića, Filipa Markovčića, Tomu Miculinića, Alojza Subotinčića i Marijana Mavrinca. Na drugi kamion strpali su žene, djecu i starce. Oba kamiona odvezli su do mjesta zvanog Podtopoli na cesti Svilno — Orahovica. Tu su sve muškarce okrutno pred očima njihovih porodica postrijeljali iz pušaka. Drugi kamion s porodicama postrijeljanih odvezli su u Italiju, u internaciju.

Dok je jedna grupa talijanskih vojnika bila zauzeta vršenjem ovog zlodjela, druga je grupa pljačkala kuće strijeljanih, otimajući sve što su smatrali da im može poslužiti. Sve ostalo zajedno s kućama popalili su, a blago im otjerali.

Tako su eto radili svuda i nema sela, koje su Talijani poštedili. Sela Milaši, Brnelići, Mavrinci, Kukuljanovo i Cernik paljena su i pljačkana mnogo puta, a sela Kukuljani, Zoretići i Podhum uništeni su do temelja.

U selu Kukuljani Talijani su 3. ožujka 1943. u šest sati ujutro zapalili sve kuće. Osamdeset kuća je planulo. To su izvršili fašisti i karabinjeri iz garnizona Jelenja, a glavni faktor pri izvršenju toga zločina bio je fašist Adelmo Boscetti, koji je

Zapaljena kuća u selu Saršonima u Kastavštini

Kuća spaljena u selu Zoretići kotar Sušak

kasnije kažnjen smrću. Bio je uhvaćen. Tada je 273 stanovnika Kukuljana prognano u logore u Italiji.

U selu Brnelići koje je također paljeno 3. ožujka 1943., istog dana kad su zapaljeni Kukuljani, Zoretići i Milaši, palikuće su uhvatili 40 ljudi i oteli im sve zlato, dragocjenosti i novac. Ali su im razbojnici zbog toga dozvolili da bježe. Međutim kada su ljudi počeli bježati, već spreman mitraljez i karabini zapucali su u njih. Devet ljudi su tako ubili, a trideset i jednom je uspjelo pobjeći. I ovaj divljački zločin izvršili su karabinjeri i fašisti iz talijanskog garnizona Jelenje.

Selo Zoretići paljeno je istog dana. Izgorjele su sve 54 kuće, a oko 230 stanovnika sela protjerano je u logore u Italiju.

Kada se putuje dalje, u Kastavštini su paljena mnoga sela Samo u selu Saršoni zapaljeno je 35 kuća. To su zlodjelo izvršili talijanski fašisti 1942. godine.

Paljenje sela Podhuma naredio je i izveo riječki prefekt, zločinac Testa u saradnji s vojskom i milicijom. On je potpisao plakat o zabrani izlaska seljaka iz kuća, da bi ih mogli pohapsiti, pa zatim ubiti, poslije čega je selo popaljeno.

ZVJERSKI SU UBIJALI I PALILI U PODHUMU

Zastao sam pred seljačkom kućom, na cesti, prema Grobničkom Polju iznad Sušaka. Pred vratima kuće grupa seljaka razgovara s domaćinom.

— Šta je ono dolje? — obratio sam se jednom od seljaka, gledajući ruševine koje se crne u ravnici.

— Selo Podhum — upilji on oči u me, čudeći se, možda što ne znam.

— Spaljeno?

— Do temelja — potvrdi on.

— A koliko je bilo kuća?

— Četiri stotine i trideset sedam — odbroja on za čas, ne razmišljajući.

Podhum gori 12. srpnja 1942. godine (snimak pronađen kod zarobljenog talijanskog oficira)

Grobničko polje

— A sada? Ima li, možda, koja kuća za onim brijegom tamo? — upitam pokazujući rukom.

— Ne, nema — ustanovi on — nego samo jedna, usred sela, jedina koja je ostala.

— Pa kako se to desilo s Podhumom? — skoro navalim pitanjima, obuzet željom da saznam.

Buknuli su požari na sve strane...

— Ja sam — smireno nastavi on — evo odavde gledao. Bila je nedjelja. Svuda kod nas je bilo mnogo talijanske vojske. Ali toga jutra mi se učini, da je sve pocrnilo od vojnika, konja i oružja. Opkoljeni smo bili i stegnuti; nitko se nije mogao maknuti, nikuda. Neke žene su, prije izlaska sunca krenule na Sušak i Rijeku. Vratiše ih. Vojnici im nisu dali proći. Sila se vojske sjatilo u Podhum. Neki od Podhumljana pobjegli su iz opsjednutog sela i došli do nas bez daha, izbezumljeni. Pričaju kako je talijanska komanda naredila da nitko ne smije izaći iz doma. Osjećali smo da u selu vlada velika uzrujanost i da se

nešto osobito događa. Vidimo žene kako istrčavaju iz kuća, a vojnici odvode muškarce. Mi smo mislili da se radi o nekoj premetačini, onakvoj, kakve je talijanska vojska češće priređivala — zbog pljačke. Najednom, zaprepastimo se. U Podhumu iz kuća poče izbijati gusti dim. Buknuli su požari u selu na sve strane . . . Izgorjelo je tada četiri stotine trideset i šest kuća . . .

S dvojicom, trojicom seljaka krenem kamenitom cestom. Za kratko vrijeme stigosmo do ivice samog Grobničkog Polja.

— Ovdje je do nedavna bio aerodrom — veli jedan od seljaka, — a ovaj bijeli pješčani znak ostatak je jednog majdana.

Nad velikim grobom

Stojimo pred bijelim znakom. A seljak uzbuđenim glasom tiho reče:

— Evo, to je zajednički grob stotinu dvadeset i sedam ubijenih seljaka iz Podhuma. Talijani su ih strijeljali onog dana, kada zapališe i njihovo rodno selo . . .

Ubojice su slikali svoje žrtve, ali ih je stigla i kazna narodnih osvetnika (kod ubijenog talijanskog oficira, ubojice nađen je ovaj snimak)

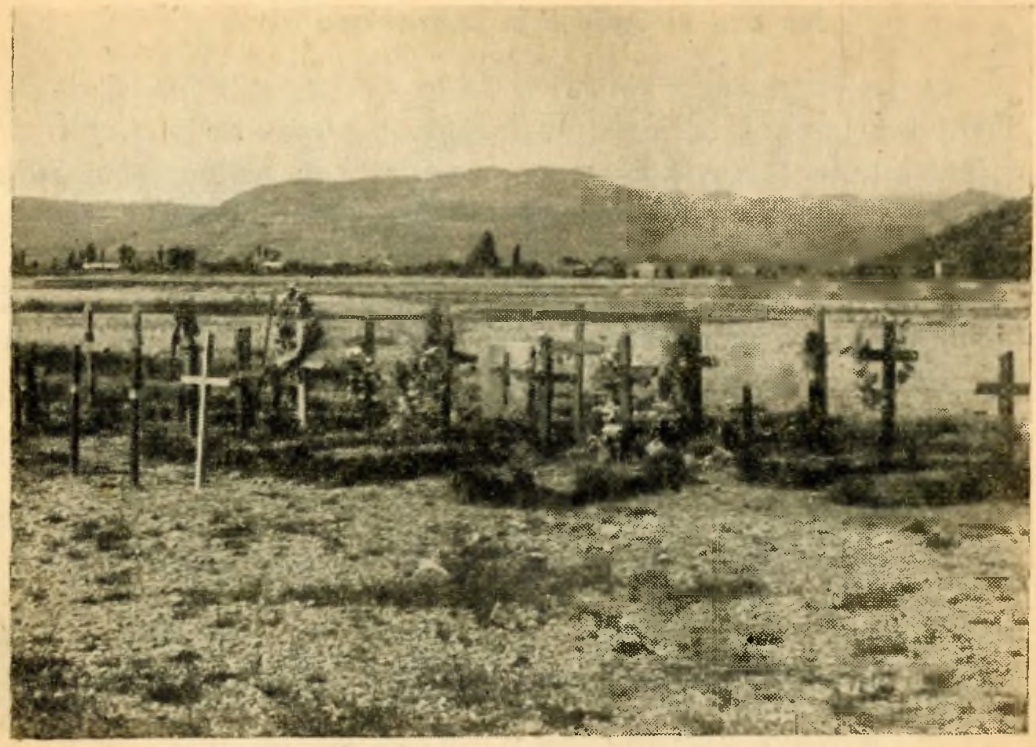

Na zajedničkom grobu ubijenih postavljeni su sada krstovi

Polje je bilo uravnjeno. Tu su i ostaci hangara. I s ovog polja, iznad kostiju postrijeljanih rodoljuba, uzlijetali su talijanski avioni i sijali nove smrti po našoj domovini.

— Od uhapšenih — nakon trenutka šutnje, moj suputnik se ponovo javi uznemirenim glasom — izabraše stotinu dvadeset i sedam najzdravijih i najsnažnijih. Poznavao sam ih skoro sve. Bili su to sjajni ljudi, kao zlato, pošteni, radini. Pod jakom stražom dovodili su ih dovde, sve po dvadeset pet — trideset na kolima. Ali pod kola nisu bili upregnuti konji, ni mule nego — ljudi. Po šest ljudi Talijani bi upregli pod kola da vuku svoje seljane u polje, u smrt. Kad bi šestorica vratili prazna kola u selo morali su sami sjesti u kola, s drugima, a nova šestorica su vukli. Ipak ni po čemu nije izgledalo da će ih strijeljati. Kad je sve bilo prevezeno, talijanski oficir je naredio velikoj grupi seljana da posjedaju oko duboke majdanske jame. Oni posjedaše, a talijanski se vojnici tada udaljiše od njih, raštrkavši se na sve strane. Nije bilo jasno šta hoće s ljudima . . .

Ne zna se koliko je sahranjeno živih

Čovjek nenadano zastane. Očito ga pričanje podsjeti na bliske mu ljude, koje je on svakog dana sretao na poslu ili za prazničkih dana, a nad čijom smo zajedničkom rakom mi stajali. Prešao je rukom preko čela i duboko uzdahnuo. Pokazajući prstom, on nastavi:

— S onog brežuljka tamo iznenada zagrokće mitraljez tačno prema ovom mjestu, gdje mi stojimo. Podhumljani su bili u grupi i većina ih pade od prvih rafala. Neki su pokušali ustati, možda u smrtnom trzaju. Drugi odmah popadaše u jamu. Mnogi od njih samo su lakše ili teže ranjeni. Čuli su se jauci. Razbojnici puste još nekoliko rafala. A onda se vojnici približiše jami i počnu gurati i bacati tijela u pješčani majdan. Zajedno: ranjene s mrtvima. Dok su se jauci još razlijegali poljem, vojnici stadoše zatrpavati golemu jamu. Nitko ne zna koliko je tada sahranjeno živih. Zajednički ogroman grob mrtvih i živih žrtava zatrpan je žuto-bijelim pijeskom. Kasnije su to mjesto poravnali i ostao je evo ovaj bijeli pješčani znak.

Nov i podmukao način ubijanja

S ivice aerodroma preko polja jasno vidimo brdo i kamenu čuku s koje je zapucao mitraljez. Slika mjesta i kraja sasvim je jednostavna i obična. Ali, pomisao na grob stotinu dvadeset i sedam ugaslih života, koji trunu tu u jami, pred nama, duboko nas je potresla. Iz zamagljenih očiju seljaka, koji je pričao, iz očiju ostalih, koji su ga slušali sijevala je neutaživa mržnja. Lica su se pretvorila u jedan nijemi revolt, a želja za strašnom, pravednom kaznom izbijala je iz svake žilice.

— Eh, da vi znate, kakvi su to bili ljudi — uzdahnuo je drugar oborivši oči prema raci...

U dubokoj šutnji napustismo to mjesto i pođosmo prema selu. Usput smo razmišljali o talijanskom oficiru, koji je bio komandant ove podmukle operacije. On je izmislio i proveo u djelo još jedan novi način ubijanja: posjedati ljude nad jamu i postrijeljati ih podlo i iznenada, a da nitko od njih nije ni znao da iza kamena vreba ubojito grlo mitraljeza i smrt iz njega. Očito je, Talijani su ih natjerali i da sjednu samo zbog toga, da neki od njih ne bi pokušao umaći. Ubili su ih mučki.

Ovako izgleda ulica spaljenog Podhuma

Sve stanovništvo sela u logoru

Uskoro se približismo spaljenom selu. Prolazimo ulicom između zgarišta. Sunce je pripeklo. Redaju se tužne i žalosne slike, sve sama ruševina. Sjaji se suha, požutjela trava, kojom su već sasvim obrasla dvorišta i pragovi spaljenih kuća. Odavna, vidi se, ljudska noga nije stala na te pragove, odavna se dječica nisu igrala u tim dvorištima kao nekad, prije. Selo je sličilo na pravu pustinju.

Po preostalim zidinama razaznajemo da su se tu dizale lijepe velike kuće i da je selo bilo dosta bogato. Da, selo Podhum je najveće i jedno od najbogatijih sela Hrvatskog Primorja.

— Šta je bilo sa stanovništvom? — pitam svoje suputnike.

— Skoro hiljadu ljudi, žena i djece — odgovara jedan od njih — strpano je u logor u Italiji. Ja sam vidio kad su ogromnu kolonu Podhumljana odvodili iz sela, koje je gorjelo. Ljudi su bili goli i bosi, djeca su plakala. To je bila najtužnija slika, koju sam vidio u životu. A prije paljenja, tuđin je sve što predstavlja ma i najmanju vrijednost izvukao iz kuća. Jedan dio vojnika bio

je određen da se toga dana bavi samo pljačkom, a drugi su za to vrijeme hvatali ljude i palili selo. Veliki broj kola punih svakovrsne robe, odjeće, obuće, namještaja kradljivci su odvezli. Pored toga još i hiljadu komada stoke, četiri hiljade ovaca, mnogo kola i konja, hrane, novaca i dragocjenosti. Sve to blago i robu kasnije su Talijani prodavali u uporištima. Dva dana i dvije noći selo je gorjelo, a Talijani su iz vatre i dima izvlačili bogatstvo Podhuma i odvozili kolima . . .

Adrese ubojica i palikuća

Oko nas je vladala prava pustoš i nijema tišina. Izgledalo mi je da smo sami među zidinama sela. S bijelih zidina spaljenog sela čitao sam natpise:

»DUX« (Vođa)
»W L' ITALIA« (Živjela Italija)
»W REX DUX« (Živio kralj i duče)
»W L' FASCISMO« (Živio fašizam)
»VINCEREMO« (Pobijedit ćemo)
»W CASA SAVOIA« (Živjela savojska kraljevska kuća)

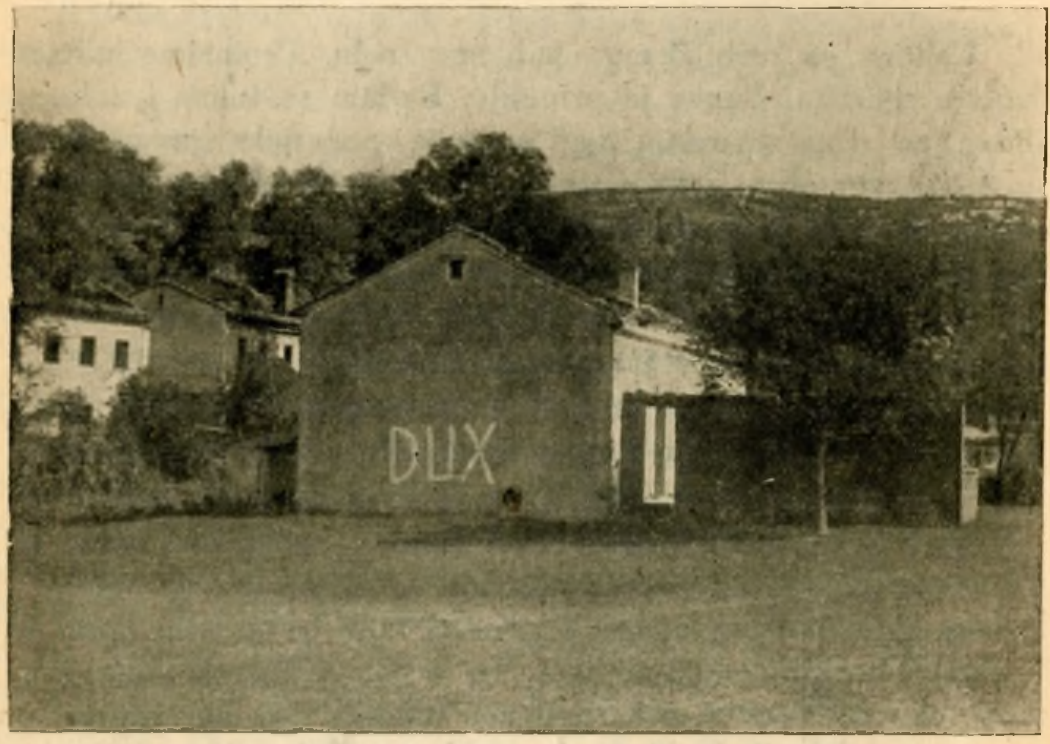

Trag palikuca Podhuma — natpis na kući

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ШЕСНОВАЦ

Na jednoj kući sam vidio nacrtanu Mussolinijevu glavu. Uz nju je stajao znak: ukrštena dva »v«, što bi značilo »eviva« — »živio«.

Tvrdi se da zločinci na mjestu zločina uvijek ostave neki svoj trag ili predmet. Ubojice su ostavili i ovdje ove natpise kao svoje znakove.

Tu na ovim zidovima, opaljenim dimom, ispisane su točne adrese ubojica i palikuća.

Starica Matejka u borbi s fašistima

Dugo smo prolazili kroz ulice pustog, spaljenog Podhuma. A onda naiđemo na malu prizemnu kućicu, jedinu u selu.

Kako to? Zašto je ona ostala?

O tome će nam pričati sedamdesetgodišnja baka Matejka Reljac. Ta mala kućica je njezin dom. Starici su krvnici ubili sina Josipa i zetove Roka Bana i Stjepana Reljca, zajedno s ostalima. Njen drugi sin Roko Reljac i Josip Rosić, pobjegli su s mjesta strijeljanja.

Tu su njene dvije kćeri, udovice strijeljanih, koje su se tih dana vratile iz talijanskog logora. To su bili jedini stanovnici sela.

Starica Matejka je odlučna i žustra, jaka žena, koju godine nisu slomile. Pričala je ona svoju tužnu priču, dok joj je vjetar nosio raspletenu sijedu kosu, pričala je živo, uzbuđeno.

— Talijani su najprije, u nedjelju, danju, spalili one kuće tamo, a naveče ovo tu — pokazujući rukom poče pričati ona — zatim su zapalili moje najbliže susjede. U ponedjeljak su palili ono tamo pod putom. Kad su palili moje susjede dim je obavio moju kuću još prije nego su stigli Talijani, koji su najprije okrenuli ovom drugom ulicom. Već se svuda pušilo, kad su došli i kod mene. Bilo ih je pet. Jedan crnomanjast, visok, četvorica omaleni, a svi garavi od paljevine, crni kao đavoli. Oni su došli u kuću, a moj je stari ležao teško bolestan . . .

Ušli smo u Matejkinu kućicu. Žena je stala nasred sobe i nastavila pokazujući na krevet:

— Evo, tu je ležao. Talijan, onaj veliki, vikao je na mene: »Izlazi«. Ja sam mu odgovorila »Neću«. Dvojica ljutito priđu

meni. Pograbe me čvrsto i počnu vući. Osjetila sam dobro da talijanski vojnici nisu milosrdne sestre. Opirala sam se i branila, ali oni su mnogo jači od mene. Dovukli su me do vrata. Ja sam kleknula na prag i rekla sam talijanskim psima: »Evo, dalje neću, ja sam u ovoj kući proživjela svoj vijek. Ovdje ću poginuti. Ubijajte!« ... Oštro sam im govorila, vikala na njih, a njih petorica, kao vukovi, stoje nada mnom. Na čas me puste pa me opet uhvate, čupaju me i vuku. Ja sam se prihvatila za vrata, čvrsto, evo ovako ...

Baka Matejka je staračkim rukama stisla čvrsto rub vrata, a plave žilice nabrekle su joj na šakama i na podlakticama.

— Soba je već bila sva ispunjena dimom iz sela — kaže ona — a moj stari je kašljao teško, gušio se. Kako ja nisam popuštala, petorica vojnika skrste ruke i stadoše nepomični. Bila sam uzrujana, jer tu, oko mene, sve je gorjelo. Ali se nisam uplašila. Vojnici su poslije moga opiranja nekako kao ustuknuli. Skoro sam se i čudila: ja sama, a njih pet i učini mi se da sam

Jedina kućica u Podhumu koja nije zapaljena

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Starica priča svoj doživljaj

je jača, naročito kada je jedan od njih na kraju promrmljao: »Idemo, ovo ćemo poslije . . .« I otišli su.

Starica se mnogo uzbudila sjećanjima na ovaj događaj. Izišli smo zatim na dvorište. Iako u njenoj priči nije više bilo Talijana, ona je dalje govorila uzrujano:

— Kada sam izašla na dvorište, od dima se ništa nije vidjelo. Tu okolo, sve su kuće gorjele. Iz crnog dima izbijaju plameni jezici na sve strane i sukljaju prema nebu. Tamo, nasred sela, sakupljaju ljude. Čula sam plač djece i vrisak žena. Poneka žena, uzrujana i raščupane kose, projuri ulicom. Nailaze vojnici, nose na leđima opljačkane sanduke, torbe i vreće ili tjeraju krave i ovce. Možda se to meni samo učinilo, ali rekla bi da je stoka bila uznemirena. Mukanje krava i blejanje ovaca čulo se sa svih strana. Meni se stislo oko srca. Činilo mi se da i ovce bleje tužno, da krave muču, kao da žale. Evo tu, ovim putem vojnici su protjerali ljude, žene i djecu iz našeg sela. Ja nisam mogla gledati. Toga jutra pobiše ljude, a sada će, mislila sam, i žene i djecu I moje dvije kćeri s mojom unučadi otjeraše. Pred veče selo osta skoro pusto. Samo koraci talijanskih patrola čuju se po kamenitom putu. Bila sam van sebe. Da mi se Talijan toga dana krvi napio, otrovao bi se. Nisam mogla ni pomisliti na rad. Pokušavala sam jesti, ali se grlo steglo i ni jedan zalogaj da propusti. A i kako bi? Jad se svio u moje srce. Oko mene sve gori. Na susjednim kućama vatra je izgarala sve, a suho drvo starih krovova gorjelo je tako, da je sve pucketalo. Vrućina je silna izbijala sa svih strana. Ni danju se nije ništa vidjelo od dima, koji je ispunio sve. Kada se spustila noć, nebo

je bilo crveno od požara, a dim je zaklanjao vidik sve do zvijezda. Toga popodneva kad su već stanovnici sela bili odvedeni u zatvore ja sam, u dimu, skoro u ognju našla jedno dijete. To je bila mala trogodišnja Blažica, kćerčica moga susjeda Josipa Čavla, koga su Talijani strijeljali s ostalima. Njenu majku su odveli u internaciju, a dijete je ostalo samo među zidinama i kućama, koje su plamtjele. To dijete se priljubilo uz mene i više me nije ostavilo . . .

Nekoliko se dana Matejka borila

Matejka je pričala živo. Ali pričanje ju je podsjećalo na teške dane. Ona duboko uzdahne i ponovno stade raspredati svoju pripovijest:

— Sutradan rano, evo ih opet. Jedan od jučerašnjih, a ostali novi. Imali su puške i kacige s perjanicama. Svi su bili krupni. Dvojica odmah uzmu moga bolesnog muža s postelje i iznesu ga na dvorište. On je, onako bolestan, digao dreku, proklinjući ih. U meni, u tom času, nešto uskipi i kao da se probudilo stotinu srca. »Izlazi iz kuće« sijevne jedan od pasa. Pogledam ga ljuto, neprijateljski. On je osjetio taj pogled, ali to nije djelovalo na njega. Kao zvijer baci se na mene i povuče me prema vratima. Ja skupim svu snagu i odgurnem ga. Gledala sam ga s mržnjom i željom da ga rastrgnem. On se razbjesni i pograbi me ponovo. Dovuče me do vrata. A ja sam opet kao i prvog dana, klekla na prag i opet se grčevito uhvatila rukama za vrata. On, snažan kao kurjak, stoji nada mnom, držeći me svojim rukama kao gvožđima. Svom snagom sam se opirala. Razdere mi i haljinu. Ali ja se nisam dala. Čupali smo se dugo. Bila sam već klonula. Izvukao me, bandit, na dvorište. Moja koljena su bila krvava. Dok me je vukao, a ja nisam htjela ići, koža na koljenima mi se sva ' do kosti — odrla. Odvukli su me razbojnici nad zajednički grob sinova našeg sela. A mala Blažica, koju sam nosila na leđima za sve to vrijeme, uhvatila se grčevito za mene i plakala tako, da mi se srce paralo. Dijete je samo vikalo: »Talini su dosli, Matejcice, kamo cu ja, dlaga moja Matejcice«. Dugo je to trajalo. Činilo mi se zatim da su i banditi također umorni. Onaj koji me je najviše vukao, naje-

dnom me pusti. Ja ne znam da li su me tada htjeli ubiti i zbog čega me nisu ubili. Ostaviše me na grobu naših sinova zajedno s djetetom. Učinilo mi se da sam ih savladala svojim otporom. Jedan čas su krvnici stajali nekako bespomoćni i zbunjeni, a zatim su, prijeteći i vičući, otišli. Vratila sam se kući s djetetom. A kuću zatekoh čitavu i muža u njoj . . .

Više od godinu dana sama u selu

Matejka je dobila neke silno energične crte lica, kad je pričala o svojoj borbi s fašistima. Pričala je tako živo, toliko se unosila u iznošenje, da mi se činilo, kao da gledam tok borbe.

— Trećeg dana — veli ona — dođoše opet. Svađali smo se. Ja sam ih proklinjala. Ali iz kuće nisam htjela. Odlučila sam to, pa makar me ubili. Tako sam ostala u selu. Neke se kuće tada nisu odmah razgorjele. Talijani su ponovo više puta dolazili i palili ih. Požari su tako uništili moje selo. Ugasila se zgarišta. Talijani poslije toga nisu navraćali. Njihovo djelo bilo je završeno. Moj muž je umro osam dana poslije prvog paljenja sela. Čini mi se, da mu je srce prslo. Nije mogao preboljeti bol za ubijenim ljudima i spaljenim selom. Djed je stalno govorio o tomu, kako su tuđinski vojnici veliko zlo i grdio ih. I u posljednjim časovima je o tome govorio. Ja sam ostala u selu sasvim sama sve do ovih dana, kada su naši partizani protjerali Talijane. Rijetko kada sam napuštala selo i svoju kuću. Kod mene su stalno dolazili naši borci. Samo bi noću zakucali tu,

Starica Matejka

Matejka s kćerkama i unučadi (svi osim nje bili su u logoru u Italiji i vratili se poslije sloma 1943. godine)

evo na ovaj prozor. A i novi borci, koji su polazili iz Sušaka u partizane ovud su prolazili. Tu kod mene im je stizala roba. Ja sam nosila pisma i poruke. Dolazili su i mnogi ljudi iz okoline, donosili mi svega i razgovarali sa mnom, tako da se nisam osjećala usamljenom. Zvali su me često da idem u susjedna sela, u goste. Nisam htjela, nisam mogla. Čuvala sam ove zidine i veliki grob sinova moga sela Podhuma. Ali vidite moje sijede kose? Za tri dana, dok su me divljaci mučili, posijedila sam potpuno. Mnogo puta ja mislim o svom doživljaju, i čudim se kako Talijani nisu zapalili i kuću i nas u njoj. Valjda se u ovima koji su kod mene bili probudio ljudski osjećaj i razum. Znam da su oni mnogo puta zapalili i žive ljude zatvorene u kućama — završava svoju pripovijest baka Matejka Reljac.

Slike strijeljanih

Matejkina kćer razvila je tada čistu krpu i izvukla iz nje nekoliko slika. Na slikama se vide strijeljani ljudi. Jednima se

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЖЕГОВАЦ

Spaljeni Podhum 1945. god.

Jedna od prvih kućica podignutih u selu po povratku iz logora

vide noge s prazničkim cipelama i tamnim hlačama, a drugima se vide glave i čiste bijele, ponegdje krvlju uprskane košulje. Svi su na jednoj gomili. Slike su nađene kod talijanskih oficira koji su to snimali u času ubijanja.

Hrabra starica je u teškom času ostala na strašnom mjestu. Ona je živ svjedok teškog nedjela talijanske kraljevske vojske. Ali ona je bila i ostala i vjesnik pobjede. Fašisti i kraljevski vojnici nisu staricu mogli slomiti. Ona je ostala kao usamljeni čuvar na mrtvoj straži, u sažganom selu, kao čuvar zajedničkog velikog groba stotinu dvadest i sedam žrtava jednodnevnog bijesa talijanske vojne sile.

U njenim očima pročitao sam strašnu optužbu, pročitao sam vapaj da se pravedno kazne zločinci.

Napustio sam uništeno selo, čije zidine i zgarišta ostaju kao teška optužba protiv palikuća. Ni Podhum[1]) nikada nećemo zaboraviti.

A na Grobničkom Polju, nalik komadu prostrtog čistog platna, bijeli se pješčani znak, kao ravna nadgrobna ploča žrtava, palih 12. srpnja 1942. godine.

[1]) Do mjeseca rujna 1945. vratilo se u spaljeno selo 117 porodica.

KAKO JE BILA ORGANIZIRANA VRHOVNA TALIJANSKA KOMANDA ZA VRŠENJE ZLOČINA KOD NAS?

Upada u oči, da je naročito okolina Sušaka znatno postradala od talijanskog bjesnila. Ne treba misliti, da su drugi krajevi pošteđeni. Ne, jer su Talijani uništavali jednako sve krajeve, gdje su stigli.

U centru okupatorske vlasti

Ali na Rijeci i Sušaku je bio njihov glavni centar. Tu je bilo sjedište štaba t zv. »Druge Armate« — Vrhovne komande talijanskih oružanih snaga u Sloveniji i Dalmaciji (»Commando superiore della forze Armate Slovenia e Dalmazia« — kratko »Supersloda«). Ovo je bila vrhovna okupatorska vojna vlast u t. zv. »drugoarmatskoj zoni«, onom dijelu Jugoslavije, koji je po dogovoru Hitlera i Mussolinija bio predat kraljevini Italiji, da ga okupira i izrabljuje. Uz ovu najvišu komandu bile su u Sušaku: Komanda avijacije, Komanda karabinjera i inžinjerska komanda. Prvi komandant svih oružanih snaga bio je poznati general-zlikovac Ambrosio. On je živio na Sušaku i za njega se govorilo, da je pristalica i pouzdanik kralja Emanuela, a ne Mussolinija. Ambrosio je, pošto se naharačio u našoj domovini — unaprijeđen za šefa glavnog štaba vojne sile susjedne kraljevine, a na njegovo mjesto komandanta II. Armate imenovan je kraljevski general Mario Roatta, koji je, kako pričaju, bio nešto bliži Mussoliniju. Ambrosio je zatim smijenio Roattu, a imenovao trećeg zločinca, kraljevskog generala Robottia.

Međutim sva trojica generala izdavali su slične proglase i propise, čije posljedice su bila poznata masovna ubijanja naših ljudi i paljenja i uništavanja naših sela i gradova. Stotine hiljada svjedoka čitali su njihove potpise na tim proglasima.

Ova trojica generala, kad se radilo o našoj koži, nisu se razlikovali ni za dlaku. Na kraju se njima pridružio i general fašističke milicije Gambara, koji je bio u postupcima prema našem življu rođeni brat Ambrosia, Roatte i Robotti-a. Takav je bio i general fašističke milicije Mantegna, koji je često boravio na Sušaku po mračnim tajnim poslovima. Mnogi viši talijanski oficiri na službi u Sušaku isticali su se u provođenju zločinačke življu rođeni brat Ambrosi-a, Roatte i Robotti-a. Takav je bio komandant karabinjera kraljevski general Castellano i njegova desna krvava ruka, major karabinjera Manucci.

Naredbe kraljevskog generala-ubojice Maria Roatte

Sve zločine naređivalo je ovo vrhovno zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga. O tome govore jasno brojni dokumenti, koji su pronađeni prilikom akcija Narodno-oslobodilačke vojske protiv talijanskih garnizona, ili poslije kapitulacije Italije. Tako je na pr. među dokumentima jednog talijanskog obavještajnog oficira vrhovne komande II. Armate s oznakom »11« i napomenom »tajno« (secreto), redni broj 800 od 16. siječnja 1943. nađen nalog za zimske operacije (»operazioni invernali«) u kojemu se talijanskim komandama V. korpusa, generalu komandantu XVIII. korpusa i generalnoj intendaturi »Supersloda« između ostaloga, na strani 5, izdaje naređenje, da pripadnici talijanske regularne vojske ubiju svakoga našega građanina, koga na području operacija zateku, bez obzira na to, da li ima oružje ili ne. U toj naredbi zapovijeda se nadalje jedinicama regularne talijanske vojske, da sve muškarce, koje uhvate izvan područja operacija, i to od petnaeste godine dalje, bez obzira na rasu i vjeru, zanimanje ili dužnost, upute u koncentracione logore. Sve kuće, čiji im se ukućani učine sumnjivima radi veze s partizanima, po tom naređenju imaju se porušiti. Sve pohvatane osobe imaju se po toj naredbi zločinca Roatte upućivati u koncentracione logore V. i XVIII. korpusa, a odatle u koncentracione logore prema naredbi generalne intendature vrhovne komande za Sloveniju i Dalmaciju.

Vojne operacije i ovakvi akti talijanskog »čišćenja« našeg područja imali su započeti dne 20. siječnja 1943. u onaj čas kad to odredi komanda V. talijanskog korpusa.

komandant vrhovne komande talijanske vojske za Sloveniju i Dalmaciju (Supersloda) general M. Roatta, a na tom spisu nalazi se još i oznaka da se akt ima davati na čitanje samo

Ovaj nalog za uništavanje našeg mirnog stanovništva potpisao je najpouzdanijim licima.

strašan primjer divljaštva zapadno-evropske,

Ovaj zločinački akt, potpisan rukom ratnog zločinca dvoličnog generala emanuelovskog kova Maria Roatte neka služi kao očigledan i hiljadugodišnje kulturne Kraljevine. Neka ova žalosna naredba služi kao dokaz o postupcima onih, koji se i danas busaju u grudi naduveni zbog svoje rimske kulture.

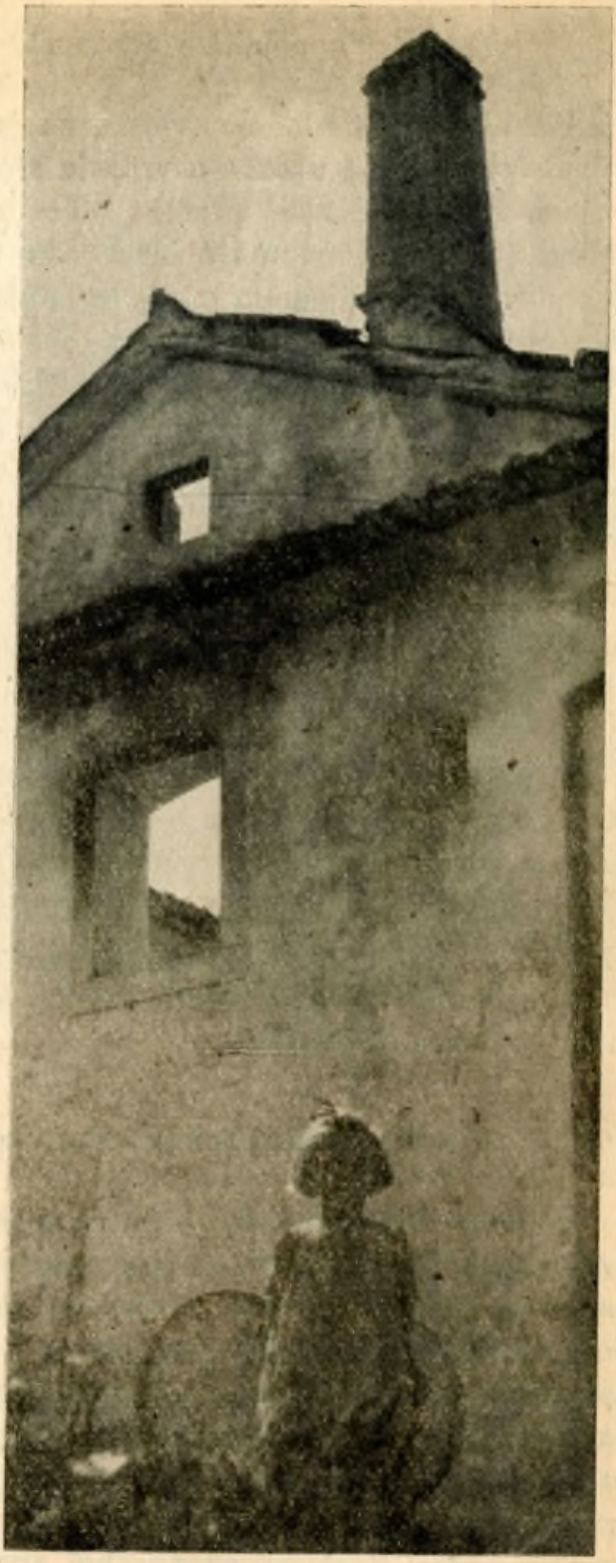

Mirjana Širola, rođena u logoru u Italiji, kod spaljene očinske kuće u selu Brnasi (Kastavština)

Razbojničke građanske vlasti

I talijanske građanske vlasti, na prvom mjestu policija, uzimale su znatnog učešća u vršenju strašnog terora nad našim življem. Riječki-sušački prefekt Temistocle Testa po svojim djelima je postao čuven zločinac, tako da je svako naše dijete po zlu zapamtilo njegovo ime. On je bio porijeklom iz okolice Ferrare. Svakako je imao veze s Mussolinijem lično i bio njegova vrlo uticajna i povjerljiva ličnost. Pored zločina, koje je vršio, on se bavio i financijskim operacijama, koje su ga obogatile. Njegovi pomoćnici su bili šefovi policije u Sušaku najprije »Dottore« Pileri, a zatim »Dottore« Tomaselli, te policijski komesari Acquafredda i La Farina, kao i članovi »guardia metropolitana« (specijalne, prijestolničke, rimske policije) Sana i Londini. Oni su bili zadnja karika čitavog lanca terorističke okupatorske vlasti u centru talijanske vojne sile u našim krajevima.

Kao najbolji saradnik ove vlasti isticao se, razumljivo, sekretar fašističke stranke za »župu« Rijeka, Servidori, također porijeklom iz Ferrare, kao i prefekt Testa.

Uz skute ovih razbojnika, uz talijanske kraljevske generale i fašističke krvnike, bio je stalno i jedan naročiti povjerenik bandita Pavelića, koji je u ime tako zvane »NDH« pomagao rad ovih zločinaca.

Vrhovna komanda svega zla

Ovo su uglavnom bili vrhovi talijanske uprave u našim krajevima. Oni su imali i svoje specijalne pomoćne jedinice i ustanove. Mnoge divizije kraljevske vojske prošle su kroz Sušak i sve operacije bile su vođene i upravljane iz Sušaka. U njihovom sastavu bili su i »battaglioni chimici« — kemijski bataljoni (s bacačima vatre), koji su imali naročiti zadatak, da pale naša sela. Pri tome je uveden sistem. Najprije se morao srušiti krov, a zatim politi kuću nekom tekućinom, koja sama izaziva požar. Postojali su posebni aparati u kojima je nošena ta tekućina za paljenje. Vojnici-palikuće su te aparate nosili na leđima. Postojale su, zatim, jedinice redovne vojske, pa

Zapaljeni Bribir 1942. godine (Palikuća je fotografirao svoje zlodjelo)

jedinice »crnih košulja« i karabinjera. U posljednje vrijeme pred slom, naročito su upotrebljavane, za terorističke svrhe, jedinice »GAF«. To su bile jedinice »Guardia alla frontiera« — graničari — sa žutim znakovima na ovratniku. Njih su naročito obučavali za vršenje terora.

Rezultat »rada« svih ovih »rodova oružja« bilo je divljačko uništavanje naših ljudi i njihove imovine. Sela su uništavana do temelja, hiljade kuća paljeno, hiljade ljudi strijeljano, stotine hiljada protjerano u logore, nebrojeno blago opljačkano i odvezeno.

A vrhovna komanda svega toga zla, kraljevska komanda II. Armate imala je sjedište na Rijeci i Sušaku.

Kraljevski generali držali su tu sve niti u svojim rukama, držali su krajeve ropskih lanaca, kojima su stezali naše gradove i sela u porobljenoj domovini. Samo borba naših naroda, snaga naših junaka, bila je u stanju da raskine te lance, da protjera pljačkaške generale i kraljevske horde iz naše zemlje.[1])

Talijani pale selo

[1]) 1941. godine bilo je u Jugoslaviji 19 kompletnih talijanskih divizija i 50 samostalnih bataljona s ukupno 350.000 vojnika.

1942. godine bilo je u našoj domovini pored 19 divizija još 10 samostalnih pukova, oko sto samostalnih bataljona. s ukupno 400.000 talijanskih vojnika.

1943. godine bilo je u Jugoslaviji 16 talijanskih divizija s oko 300.000 vojnika.

KONAČNI UTISCI S BORBENOG PRIMORJA

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЧАЧАК

Po čitavom Hrvatskom Primorju vidio sam teške tragove talijansko-fašističkog terora. Nema skoro kvadratnog metra zemlje, koji nije obilježen užasom toga terora, i na kome ugnjetači nisu ostavili svoj biljeg. Nema stope zemlje, koja nije natopljena krvlju junačkih boraca za slobodu ili krvlju nedužnih.

I nezasitni ugnjetači su mnogo svojih kostiju ostavili u našim kamenim klancima jadikovcima. Ali oni time nisu isplatili cio račun, koji su nam dužni.

Ostala mi je u sjećanju i jedna neizbrisiva konačna slika. Među spaljenim selima od sela Čavle prema Grobničkom polju,

Momenat historije u kome je nastupio slom talijanskog fašizma. (Na ulici Sušaka vide se još naoružani banditski viši oficiri, ali nemoćni, jer tu su i dva naša naoružana borca).

Dolazak fašista u našu zemlju

na nekoliko kilometara ceste, vidio sam bijedne ostatke fašističke vlasti i sile. Tu su bile gomile njihovih službenih knjiga i spisa, pisama i bezvrijednih stvari. Ležalo je to sve u ugaženoj travi, na potrtim poljima i među kamenjem. To je bila vjerna slika i trag fašističkog sloma i rasula. To je jedno od onih područja, gdje je poražena talijanska vojska razoružavana. Nijedna jedinica nije uspjela preći taj klanac. Na tom mjestu šezdeset junačkih partizana s nekoliko mitraljeza razoružali su preko sedam hiljada talijanskih vojnika sa svim lakim i teškim oružjem. To je bila slika žalosnog završetka i kraja II. »Armate« — druge armije kraljevske talijanske vojske, na čelu s tri kraljevska silnika: Ambrosio-Roatta-Robotti . . .

Vidio sam na tom mjestu svu fašističku golotinju, svu njihovu bijedu.

Prezreni talijanski fašizam dogorio je, sveo se na blatnjave žabokrečine, koje su zaudarale na trulež i nečist. Od njega su ostali samo njegovi krvavi tragovi. Susreo sam tada i mnogo onih, nekad nadutih oficira talijanske kraljevske vojske, donosioca i nosioca fašističkog »novog« krvavog poretka u našoj

Istjerivanje fašista iz naše zemlje

domovini. Preživjeli fašistički skitnice vraćali su se u kolonama natrag, tamo otkud su se doklatili. Svi su bili posramljeni, jadni i obezglavljeni. Partizani su ih temeljito svukli, jer su uniforme i cipele još bile potrebne kao i oružje. Trebalo se još tući sa Švabama. Zato su fašistički junaci tada, bosi i polugoli, odlazili prema granici. A njihovi zločinački ostaci, četnici, u časovima sloma postali su im plačidrugovi. Razbježali su se svuda s Primorja.

Sve to je bila prava i istinita slika osramoćenog i razgolićenog talijanskog imperijalizma, koji se gubio, koji je nestajao u dugim kolonama odrpanaca . . .

KRVAVE BROJKE O ZLODJELIMA

fašista, karabinjera i redovite talijanske kraljevske vojske u toku godina 1941. do 1943. u okrugu Hrvatsko Primorje

I. Lišenja života

	UBILI bombardiranjem civilnog stanovništva	STRIJELJALI	ZAKLALI	UBILI mrcvarenjem	SMRT kasnije nastupila, kao posljedica mučenja	SMRT u logorima	UKUPNO
Ljudi	6	288	2	188	114	59	657
Žene	11	25		122	40	118	316
Starci	3	3	1	32	17	26	81
Djeca	6	3		15	19	45	88
					Svega ubijenih		1.141

II. Povrede tijela

	OSAKATILI	RANILI	MUČILI i zadali teške povrede	TUKLI i zadali teške i lake povrede	SILOVAL	UKUPNO
Ljudi	53	70	834	609		1.566
Žene	9	60	305	210	19	603
Starci	6	17	74	41		128
Djeca	6	13	78	59		156
				Svega povreda tijela		2.453

III. Povrede lične slobode

	UHAPSILI	INTERNIRALI u zemlji	ODVELI na prisilan rad	ISELILI prisilno	INTERNIRALI u logore van zemlje	UKUPNO
Ljudi	2.635	690	38	591	2.300	6.254
Žene	1.778	1.174	28	362	1.818	5.160
Starci	637	172	11	128	426	1.374
Djeca	1.015	135	12	226	1.351	2.739
				Svega povreda lične slobode		15.527

IV. Povrede imovine

SPALILI kuća i drugih zgrada	RAZORILI KUĆA	OPLJAČKALI STOKE		OPLJAČKALI HRANE		PLJAČKA fabrika i radnja	PLJAČKA pokućtva	PLJAČKA odijela
		sitna kom.	krupna kom.	Ljudske kg.	Stočne kg.			
1.511	553	1.796	11.969	678.113	3,416.872	81	1.768	5.313

ГРАДСКА ВИЈЕЋНИЦА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

TKO STOJI IZA SVEGA ZLA?

Ne mora nad Italijom lebdjeti duh Mussolinijevog imperijalizma, jer Mussolini nije jedini gramzljivac u našem susjedstvu. Mnogo njegove bliske sabraće i danas, manje ili više uvijeno, pokazuju svoje grabežljive pandže. To se događa naročito u najnovije vrijeme, kada izvjesni krugovi nastoje, da u pogledu naših sjeverozapadnih granica opet prodaju svijetu rog za svijeću da postignu zgoditak kao poslije prvog svjetskog rata, da zadovolje bar donekle svoj imperijalistički proždrljivi apetit.

U vezi s tim istim imperijalizmom talijanski fašisti su haračili, žarili i palili u jednom širokom pojasu naše domovine za vrijeme ovog rata od 1941. do 1943. Svi zločini nad našim narodima, začeti su i rođeni u krilu majke im reakcije i njihova

Kuće u Bribiru koje su zapalili Talijani 1943. godine

oca imperijalizma, tamo, u kraljevini Italiji. Ratni zločinci nalaze se danas pod zaštitom toga imperijalizma.

Talijanski imperijalisti (koji su kao svoje pitomce odgojili ustaše) inače se vole zakititi i čitavim rukovetima cvijeća »stare civilizacije«, »demokracije« i liberalizma. Nitko nema namjeru, da ih lišava toga cvijeća. Ali zaviriti u te rukoveti nije beskorisno.

Da upoznamo tu njihovu staru i novu »civilizaciju«, »demokraciju« i liberalizam, uvjereni smo da nije potrebno putovati u Tobruk ili Adis Abebu. Mi te osebine naših susjeda znademo iz bližega. Uostalom imamo dokumenat, memorandum, koji su sami takvi naši susjedi godine 1944. uputili Churchillu, polažući u ime svoje »stare civilizacije« pravo na neke krajeve našeg slavenskog juga.

Dragocjena priznanja u novom dokumentu

U tom dokumentu gospoda imperijalisti nastoje na svaki način obmanuti svijet, naročito zapadni svijet. Ali sada nije riječ o tome, nego o dragocjenim priznanjima, koje taj memorandum daje, govoreći o našoj Julijskoj Krajini.

»Nisu bila — vele gospoda susjedi govoreći o sebi — održana obećanja data na svečan način od samog vladaoca, o poštovanju jezika i običaja u Istri«.

»Izvršena su nasilja nad Slavenima u Istri«.

»Nestala je svaka zakonitost«.

»Zabranjena su društva, štampa, škole i materinji jezik na ulici i u crkvi . . .«

»Osnovani su specijalni sudovi (»Tribunale speciale«) koji su izricali smrtne kazne i bezbroj godina robije, osnovani su koncentracioni logori na otocima po Italiji, vršena su strijeljanja bez suda«.

To su značajna priznanja. Ali u dokumentima se kaže, da su ovo sve radili — fašisti, a ne Italija.

»Jer to je — stoji tu u dokumentu, crno na bijelo — nedostojno Italije«.

»Ali događalo se to sve u ime Italije i u cilju da se ti krajevi potpuno italijaniziraju« — ipak se priznaje dalje u tom memorandumu.

Majke i sestre zavijene u crno zločinačkim djelovanjem fašista (Bribir 1945.)

»Talijanska vojska — u glavnom protiv svoje volje — satirala se u pokušajima da uguši pobunu partizana. U tom nezahvalnom zadatku često je čovječnost talijanskog vojnika dolazila do izražaja . . .«

Tako, eto, pjeva memorandum.

Kad su susjedni pisci memoranduma, inače vođe vodeće klike kraljevine, pjevajući pjesmu ovih dragocjenih priznanja, došli do, nama inače vrlo dobro poznate, »čovječnosti« talijanskog vojnika, pošli su odmah i dalje, pa tvrde da smo se u ovom ratu 1944. mi s njima zajedno borili protiv nacista!

Nastojanja da se zaštite ratni zločinci

Nema čovjeka u Italiji, koji ne bi priznao, kao i ovi pisci memoranduma, bar nešto o zločinima, koje su fašisti i redovna vojska počinili kod nas i to ne samo za posljednjih dvadeset i pet godina u Julijskoj Krajini nego naročito za posljednje tri

godine u ostalim okupiranim krajevima Jugoslavije. Ali uz ovo priznanje neki Talijani vole da kažu, kao i ovi sada, kako su to sve radili samo fašisti. Tako su govorili i govore gospoda: Bonomi, grof Sforza, koji uz to još uvijek sanja i o Rapallu, de Gasperi, pa građanin Sjedinjenih američkih država i socijaldemokrata Salvemini, pa esteta Benedetto Croce, koji ima ambicije, da Italiju, bez pomoći estetike, uzdigne u red pobjedničkih država, zatim muzičar Toscanini, koji mnogo obožava udaranje u žice talijanskog i drugih imperijalističkih instrumenata. Iza ovih prvih nižu se ostali, slični redovi, a njihov bližnji je i general Ambrosio.

Kako je Ambrosio ubijao?

Na Rijeci — Sušaku »Comando superiore« talijanske vojne sile za Sloveniju i Dalmaciju nije bila podijeljena na fašiste i kraljeve vojnike. Oni su svi radili zagrljeni, pod očinskim staranjem rijetkog bandita starog kraljevskog generala Ambrosia. (Gdje li se on sada zavukao, čime se zanima?) Nije štetno međutim da se zadržimo malo oko generala Ambrosia. On je bio ličnost povjerenja kraljevske savojske kuće (koja je inače krvniku Paveliću ljubezno kreditirala jednog svoga vojvodu). Ambrosio je nosio u sebi pradjedovski imperijalizam i postupao je svuda u tom duhu. On je bio kraljevski general, ali je svakog dana bio i fašistički brat i saradnik.

Ambrosio je rukovodio ofanzivama protiv naših golorukih naroda. Njegov kratak brzojav divljačkim divizijama stavljao je u akciju hiljade mitraljeskih grla, topova, bacača i nosio smrt nedužnima, palio i rušio sela i gradove. A u isto vrijeme Ambrosio je bio povezan sa savojskom kraljevskom kućom, s Mussolinijem, s Hitlerom i Pavelićem, s Dražom Mihailovićem, reakcionarima Londona i Amerike. To je u stvari bila krvava i »mudra« politika jučerašnje, a i današnje kraljevine Italije. Ta politika se sada nastavlja, samo u drugim oblicima i s drugim metodama. I sada se, po toku događaja u Italiji, gdje svi ratni zločinci nalaze i zaposlenja i zaštitu reakcije, jasno i bjelodano vidi, kako je sva ta sprega bila uvijek vrlo usko povezana.

„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

Redovni talijanski vojnik vrši zločin (snimak nađen kod zarobljenika)

O čovječnosti talijanske kraljevske vojske

Na »Commando superiore« mijenjali su se generali. Ambrosio je unaprijeđen, a na njegovo mjesto zasjeo je Roatta, poslije Roatte — Robotti. Ali, prilike se nisu mijenjale. Ambrosio-Roatta-Robotti uhvatili su se u koštac s našim narodima. Pomažu im ustaše i četnici, pomažu im Nijemci, pomažu im svi reakcionari drugih nacija.

Rezultati »rada« trojke ratnih zločinaca Ambrosio-Roatta-Robotti — uz zaštitu i naredbu Mussolinija, Emanuela i Umberta — samo u jednom našem okrugu Hrvatsko Primorje, sa svega 120.000 stanovnika, su slijedeći: 15.527 civilnih lica uhapšeno i odvedeno u logore. Od toga je 5.160 žena, 1.374 starca, pa čak i 2.739-ero dječice. (I dječica su smetala krvnicima!) Ubili su nam 1.141 čovjeka, od toga 316 žena, 81 starca i 88-ero dječice. Ranili i pretukli su 2.453 čovjeka, od toga 603 žene, 128 staraca i 156-ero dječice. Spalili su i srušili 2.064 kuće, oteli 1.796 komada krupne i 11.969 komada sitne stoke, milione kilograma ljudske i stočne hrane i mnogo drugog materijala. Eto, valjda to sve znači — staru i novu civilizaciju reakcionarne klike Italije! A to je samo blijeda slika onog šta su Talijani učinili u Jugoslaviji.

Mala djeca su u naručajima majka odvođena u logore, padali su najbolji sinovi naših naroda. Grčevito smo se borili. Golim tijelom su naši junaci jurišali na grla mitraljeza.

Danas nam pričaju, da su talijanski vojnici pokazali više puta pri tome svoju »čovječnost«. A deseci hiljada nevinih i mirnih ljudi, žena i djece pali su kao žrtve te njihove »čovječnosti«. Oni su strijeljali u potiljak, oni su strijeljali iz skrivenog mitraljeza iznenada, oni su palili žive ljude, zatvorene u kućama, oni su zakopavali žive u grobove, oni su tukli i mučili nedužne. Iz toga svega jasno izbija njihova — »čovječnost«.

»Čovječnost« je izbijala iz Komandanta II. Armije redovne kraljevske vojske generala Robottia, kad je potpisivao upute nađene u konc-logoru na Rabu, da se mora zatrti najmanje toliko Slavena, koliko Talijana padne u borbama. »Čovječnost« je izbijala iz karabinjerskog kraljevskog pukovnika Chiullija,

kad je u tom istom logoru Slovenku, koju je doktor ispod šatora poslao u bolnicu da rodi, vratio pod mali šator, gdje je rodila, ležeći preko tijela pet drugih zatočenica.

»Čovječnost« je izbijala iz oficira kraljevske vojske Giuseppa Romano, upravnika zatvora Lovrijenac, koji je pozivao ljude na strijeljanje riječima: »Molim, izvolite — prego signore«. »Čovječnost« je izbijala iz njegovih dželata karabinjera Anselma i Croccia, dok su batinali ljude. »Čovječnost« je izbijala iz upravnika logora Prevlaka Gina Mascaroni-a i iz njegova brigadijera Picerulli-a, koji su korbačem tukli ljude kao pse. »Čovječnost« je izbijala iz poručnika Beccocci-a iz Firence, kad je strijeljao bribirske žene. »Čovječnost« je izbijala iz vojnog liječnika, vojnog svećenika i kapetana kraljevske vojske, kad su u logoru na Rabu, sva trojica, silovali sedamnaestgodišnju djevojku, zatočenicu iz Slovenije.

Eto, rekli smo nešto malo o »čovječnosti« koju je pokazala kraljevska i fašistička talijanska vojska.

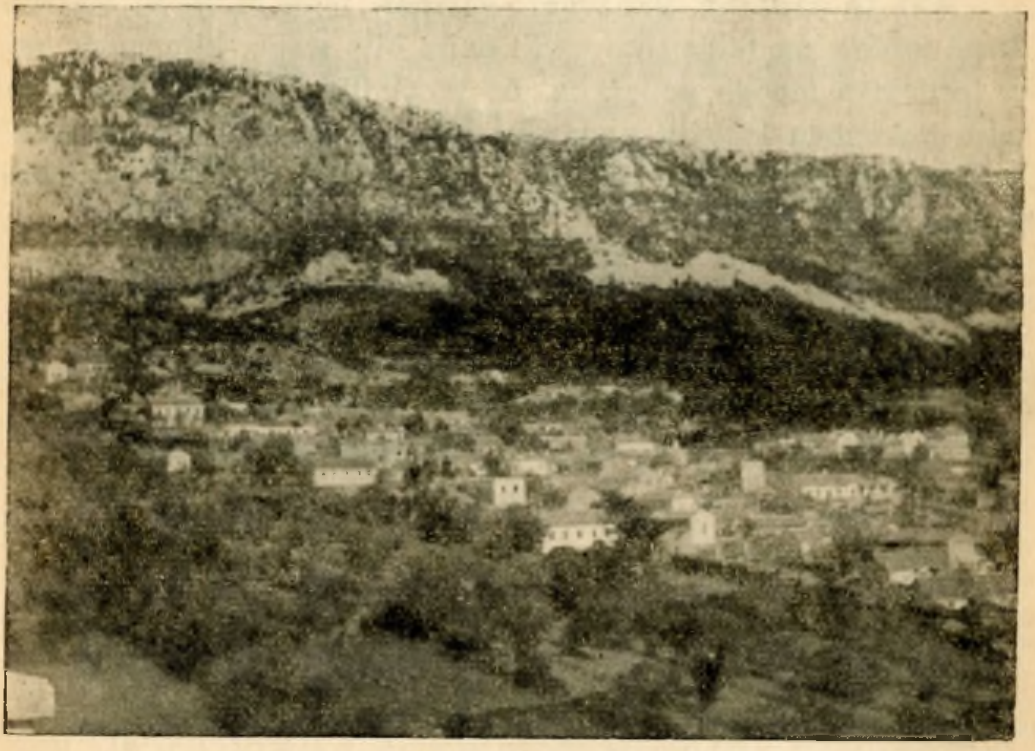

Najjače popaljeni zaselak Bribira — Štale 1945.

»Battaglioni chimici« — znak civilizacije

A sada nešto o »civilizaciji« imperijalističke gospode.

U znaku svoje stare i svoje nove civilizacije ta gospoda su osnovala »battaglioni chimici« — kemijske bataljone, koji su imali zadatak, da naročitim kemijskim sredstvima i po naročitom sistemu pale i ruše naša sela i gradove. Takvi bataljoni su to i činili. Znaci te civilizacije u čije ime se sada pojavljuju ta gospoda, danas se vide na zidinama hiljada kuća i stotina naših sela. Ima potpuno uništenih sela: Podhum, Zoretići i Kukuljani kod Sušaka, Selce na Braču, Bilice i Konjevrati kod Šibenika i mnoga druga. A skoro nema sela, gdje nisu talijanski fašisti palili kuće. Spaljene kuće u Lici, Gorskom Kotaru, Dalmaciji, zapadnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, tipični su znaci stare i nove civilizacije drevne »kulturne« kraljevine. Mi zaista ne moramo putovati ni u sjevernu Afriku, ni u Abisiniju, da bi upoznali tu civilizaciju. Stotine hiljada ljudi bez krova imaju da zahvale, za ovu svoju nesreću, tim civilizatorima.

Ako se današnji takozvani »ugledni« ljudi Italije ili ma tko drugi poziva na talijansku civilizaciju bilo staru, bilo novu, mi im pružamo mnogo podataka, da tu civilizaciju upoznaju. Isto tako oni mogu iz ovih podataka lako upoznati i »čovječnost« kraljevskih talijanskih vojnika i pravo lice politike susjedne kraljevine na Balkanu.

S A D R Ž A J :

Strana

Teški utisci s Hrvatskog Primorja jeseni 1943 . . . 7

Stotine hiljada naših domorodaca mučeno je i ubijano u talijanskim logorima 13

Kako je bilo u tvrđavi Lovrijenac u Dubrovniku? . . 16

Teške prilike u logoru Prevlaka 19

Najstrašniji fašistički logor na Mamuli 23

Transporti zatočenika za logore u Italiji 25

Od osamnaest odvedenih vraćaju se dvojica 27

Kako je mučeno petnaest hiljada Slovenaca na Rabu . 29

Tragovi palikuće i ubojice poručnika Beccocci-a u malom selu Bribiru 35

Ovako su mučili mladu djevojku-borca 40

Kakvu zločinačku upravu je donio talijanski fašizam? . 45

Nema sela koje su Talijani poštedili 48

Zvjerski su ubijali i palili u Podhumu 52

Kako je bila organizirana vrhovna talijanska komanda za vršenje zločina kod nas? 67

Konačni utisci s borbenog Primorja 73

Krvave brojke o zlodjelima Talijana u toku 1941.—1943. (tablica statističkih podataka Okružne komisije za ispitivanje ratnih zločina za okrug Hrvatsko Primorje) 76

Tko stoji iza svega zla? 77

Cijena Din 30·—